הרב שמואל מוהליבר

ברית האהבה והשלום

כתבים על ציונות, חינוך, מחשבה ומעשה

מגיד

הרב שמואל מוהליבר

ברית האהבה והשלום

למלאת מאתיים שנה להולדתו
כ"ז בניסן תקפ"ד - כ"ז בניסן תשפ"ד

"האושר היותר נעלה בעמנו היא ברית האהבה והשלום..."

"יסוד כל התורה הוא שלום ואהבה..."

"כן אחים נכבדים, עבודה רבה לפנינו, עלינו לעבוד ולעבוד בלי לאות ובלי הרף, עלינו לעבוד שכם אחד בלי פרוד, באהבה גמורה ובאחדות שלמה".

(הרב שמואל מוהליבר)

הרב שמואל מוהליבר

ברית האהבה והשלום

כתבים על ציונות, חינוך, מחשבה ומעשה

ערך: אברהם מוניץ

מבוא: אחיעזר ארקין

מגיד

ציוני דרך
מרכז סיור ולימוד
מוסדות בתי"ס (ע"ר)
מוזיאון הרב מוהליבר

Rabbi Shmuel Mohliver
The Covenant of Love and Peace: Selected Writings

ברית האהבה והשלום
הרב שמואל מוהליבר - מבחר כתבים

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת ראשית: אוריה מבורך
עורכת משנה: אפרת גרוס
עריכה לשונית: חננאל גולדברג ודוד פיאלקוף
הגהה: אביחי גמדני
עימוד ועריכה גרפית: אפרת בירר לבון, רינה בן גל
מפתחות: יונתן בדנרש
עיצוב כריכה: שמואל לעסרי

© כל הזכויות שמורות לציוני דרך מרכז סיור ולימוד
מזכרת בתיה ולאברהם מוניץ, 2023
טל': 08-9340034 www.midrasha-m-b.org.il

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
www.korenpub.co.il

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן, במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה, אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

מסת"ב ISBN 978-965-526-246-9
נדפס בישראל תשפ"ד Printed in Israel 2023

תוכן העניינים

פתח דבר יא

מבוא: הרב שמואל מוהליבר – משנתו ופועלו
מאת אחיעזר ארקין

א תולדות חייו 3
ב. דרכו בלימוד ובפסיקה 7
ג. הרב מוהליבר נוכח תנועת ההשכלה 15
ד. פעילותו בתנועת חיבת ציון 31
ה. פעילותו בתנועה הציונית 79
ו. פטירתו והעלאת עצמותיו לארץ ישראל 93
ז. סיכום 103

נספחים למבוא

1 עץ המשפחה של משפחת הרב מוהליבר 109
2 תיאור הפגישה של הרב מוהליבר עם הברון רוטשילד 110
3 מכתב הרצל וחברי אגודת חובבי ציון בווינה
בבקשת עזרה מהרב מוהליבר 113
4 מאמרו של הרצל על הרב מוהליבר בעיתון די וולט 115
5 קטעים מהמאמר 'גדול וגיבור', הראי"ה קוק זצ"ל 117
6 'הרב המנהיג', ד"ר יוסף מוהליבר 119

כתבי הרב שמואל מוהליבר **123**
בעריכת אברהם מוניץ

הקדמת העורך **125**
שער ראשון על ההשכלה **129**
סימן א אל חברת 'מרבי השכלה בישראל'
ואל הרבנים ברוסיה ובפולין 131
סימן ב היראה וההשכלה 137
סימן ג הצעה לחברת 'מרבי השכלה בישראל'
בדבר שינויים במערכת החינוך היהודית 155
סימן ד אושר האדם 163
סימן ה היחס לגויים בזמן הזה 187
סימן ו ענייני חינוך ותרבות 195
סימן ז יראה ודרך ארץ 205

שער שני ארץ ישראל וציונות **223**
סימן ח הגאולה 225
סימן ט הנאום בוועידת קאטוביץ' 233
סימן י פולמוס גדרה 237
סימן יא פולמוס השמיטה והיתר המכירה 263
סימן יב מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה 277
סימן יג דברים להקמת המושבה רחובות 303
סימן יד כרוזים ופעילות ציונית 307
סימן טו דברי ברכה לבאי הקונגרס הציוני בבזל 329
סימן טז 'צוואת' הרב מוהליבר 335

שער שלישי מחשבה והגות **339**

סימן יז הבריאה והאדם 343

סימן יח הנפש 351

סימן יט ההכרה 357

סימן כ המחשבה והמעשה 363

סימן כא הייעודים שבתורה 375

סימן כב עם ישראל 383

סימן כג דרשות למועדי השנה 395

סימן כד הספד על האדמו"ר מצאנז 415

אחרית דבר **429**

מקורות למאמרים **431**

מפתח הקיצורים **437**

רשימת התמונות **446**

מפתח שמות ומקומות **448**

הרב שמואל מוהליבר

נר זיכרון

לרבנים שכיהנו במושבה מזכרת בתיה מיום היווסדה

הרב שמחה הלוי בונים אוסוביצקי זצ"ל, תרמ"ד-תרמ"ח
נפטר בכ"ג בשבט תרנ"ט

הרב ברוך חומה זצ"ל, תר"ן-תרנ"ד
נפטר בכ"ט בשבט תר"צ

ר' מאיר אהרון הלוי זצ"ל, תרנ"ד-תרס"ט
נפטר בט' באדר ב' תרע"ו

הרב מרדכי לייב רובין זצ"ל, תרס"ד-תרס"ח
נפטר בג' בתמוז תרפ"ט

הרב יעקב יוסף הלוי דזימיטראובסקי זצ"ל, תרס"ח-תרע"ב
נפטר בכ"ט בתשרי תשכ"ו

הרב משה המאירי אוסטרובסקי זצ"ל, תרע"ב-תרע"ט
נפטר בכ"ה בסיוון תש"ז

הרב אברהם אליהו אלטמן זצ"ל, תר"ף-תש"ח
נפטר בכ"א באדר א תש"ח

הרב משה דוד הרץ זצ"ל, תש"ח-תשכ"א
נפטר בי"ז באדר תשכ"א

הרב צבי סנדרוביץ זצ"ל, תשכ"ג-תשכ"ז
נפטר בכ"ב בטבת תשכ"ז

תנצב"ה

פתח דבר

דלות המילים מלתאר מה רבה הייתה השפעתו ותרומתו של הרב שמואל מוהליבר זצ״ל לחידוש היישוב היהודי בארץ ישראל לאחר אלפיים שנות גלות.

בחלוף השנים, מסיבות שהזמן גרמן נדחקה דמותו לקרן זווית ותרומתו למפעל הציוני לא זכתה לסיקור הולם בספרי ההיסטוריה, לרבות בספרי הלימוד במערכת החינוך.

הרב היה אחת הדמויות המרתקות והמשפיעות על העולם היהודי בדורות האחרונים. רב, דיין ופוסק מצד אחד, ומהצד האחר מהפכן הקורא לשילוב ערכי המדע והאמונה, ולרכישת השכלה כללית ומקצועות חול. מצד אחד רב המשמש בקודש בקהילות מרכזיות ברוסיה, ומהצד השני עסקן ציוני נלהב, מייסד אגודת חובבי ציון הראשונה ברוסיה ורבם של חובבי ציון הנוסע בכל רחבי אירופה על מנת לעשות נפשות למען הרעיון הציוני.

לכתביו של הרב שמואל מוהליבר לא האיר המזל פנים. רוב הכתבים עלו באש וכלו מן העולם בשני אירועים שונים, האחד בחייו, והשני לאחר מותו כפי שיפורט להלן. עם זאת, מעט מכתביו ששרדו משני אירועים אלו, ובכלל זה כתביו שהתפרסמו עוד לפני כן בבמות שונות, פותחים צוהר להכרת דמותו הייחודית של הרב מוהליבר ומהם עולה דמותו רבת הפעלים: גדלותו בתורה כפוסק, תעוזתו בשדה

החינוך ומסירותו לארץ ישראל. במיוחד ניתן ללמוד מכתבים אלה עד כמה יקדה בליבו האהבה לעם ישראל ועד כמה פעל בלא לאות לאיחוי הקרעים בעם.

זאת ועוד, כתביו של הרב מוהליבר עוסקים בסוגיות הנוגעות לחיים המודרניים במדינת ישראל: יחסי חילוניים ושומרי מצוות, צביון החיים הציבוריים בארץ, שילוב של לימודים כלליים עם לימודי קודש, השירות בצבא, התמודדות עם העוני והאבטלה, התיישבות, היחס לממסד, שילוב חיי תורה ועבודה ועוד.

ספר זה הוא אסופה של כתבי הרב מוהליבר שנערכו על ידי אברהם מוניץ. אסופה זו כוללת את מאמריו שהתפרסמו בעיתונות התקופה ובמקומות נוספים, וכן מבחר מתוך איגרותיו שהשתמרו בארכיונים שונים. רבים מן הכתבים הללו כונסו ופורסמו בשנת תרפ"ג (1923) ב'ספר שמואל' בעריכת הרב יהודה לייב הכהן פישמן (מימון).

בשנת תש"ד (1944) הדפיס הרב מימון אוסף תשובות הלכתיות מתוך כתבי יד של הרב מוהליבר שנותרו לפליטה ופרסמו בספר 'חקרי הלכה ושאלות ותשובות', בהוצאת מוסד הרב קוק.

בשנת תש"מ (1980) פורסם קובץ נרחב יותר בשם 'שו"ת מהר"ש מוהליבר: שאלות ותשובות וחקרי הלכה' על ארבעת חלקי שולחן ערוך בהוצאת מוסד הרב קוק (נדפס שוב מחדש בשנת תשפ"ב).

לספר זה מצורף מבוא המתאר את קורות חייו, משנתו החינוכית ופועלו של הרב מוהליבר לחידוש היישוב היהודי בארץ ישראל, וזאת לצד כהונתו כרב של ערים גדולות וחשובות ברוסיה.

שם הספר "ברית האהבה והשלום" הוא חלק מהמשפט: "האושר היותר נעלה בעמנו היא ברית האהבה והשלום..." המופיע במאמרו של הרב מוהליבר "היראה וההשכלה".

מוטיב האהבה והשלום שזור בכל כתביו של הרב מוהליבר. בסיום המנשר שכתב הרב מוהליבר יומיים לפני פטירתו שב והדגיש יסוד חשוב זה: "כן אחים נכבדים, עבודה רבה לפנינו, עלינו לעבוד ולעבוד בלי לאות ובלי הרף, עלינו לעבוד שכם אחד בלי פרוד, באהבה גמורה ובאחדות שלמה".

לחיבורו של ספר זה שותפים אנשים רבים שסייעו בעבודה בדרכים שונות: יצחק רפפורט הגיה את הנוסח הראשון של המבוא כשיצא כחוברת פנימית של 'ציוני דרך' מרכז סיור ולימוד מזכרת בתיה וחננאל גולדברג שעמל רבות בהתנדבות בעבודת העריכה התוכנית והלשונית של המבוא והכתבים. העריכה הסופית של הספר נעשתה על ידי הרב דוד פיאלקוף אשר הביא את המלאכה לידי גמר.

יעמדו כולם על הברכה.

תודתנו נתונה גם לרב ד"ר יהודה זולדן על עזרתו לכתיבת הפרק על פסיקתו ההלכתית של הרב מוהליבר, לרב ד"ר בועז הוטרר ולד"ר אילה שקלאר על הערותיהם החשובות והמועילות, ליאיר פיקסלר על הארותיו הנהירות ולאפרת בירר לבון על העריכה הגרפית.

כמו כן אנו מכירים טובה לעובדי הארכיון הציוני המרכזי, לעובדי הספרייה הלאומית ולעובדי בית התפוצות, על המסמכים והתמונות שהעמידו לרשותנו, וכן להנהלת מוסד הרב קוק על האישור שנתנו להשתמש בפרסומיהם בספר זה.

לבסוף, תודתנו נתונה לעומדים בראש הוצאת מגיד על נכונותם להדפיס ספר זה ולכל עובדי ההוצאה על השתדלותם להוציא לאור דבר נאה ומתוקן.

משימת קיבוצם של כתבים נוספים של הרב מוהליבר, ובכללם חידושי תורה שפזורים בספרים שונים ובכתבי יד שלא פורסמו, איגרותיו ומכתבי ההסכמות שנתן לספרים תורניים, טרם הושלמה וצו השעה להשלימה.

אנו תקווה כי ספר זה יתרום להארת דמותו של הרב מוהליבר, יסייע בידי המבקש ללמוד ממשנתו, ויציב את דמותו במקום הראוי לה בין שורת האישים שהביאו למהפך הגדול בעם ישראל בעת החדשה.

הספר מובא לדפוס במהלך מלחמת "חרבות ברזל". ייטיב ה' ולא יוסיף עוד ליסרה, ושבו בנים לגבולם, שלום על ישראל.

אחיעזר ארקין

מרכז הרב מוהליבר ו'ציוני דרך' מזכרת בתיה

ג' בכסלו תשפ"ד

מבוא: הרב שמואל מוהליבר
משנתו ופועלו

אחיעזר ארקין

א. תולדות חייו

הרב שמואל מוהליבר נולד בכ״ז בניסן תקפ״ד (1824) בעיירה הלובוקי שבפלך וילנה. מצד אביו היה נצר למשפחה רבנית ענפה. סבו, ר׳ יוסף מהורודוק, היה תלמידו של ר׳ חיים מוולוז׳ין, אך על אף גדולתו בתורה בחר להתפרנס ממסחר, ולא רצה לעשות את תורתו קרדום לחפור בו. אביו, ר׳ יהודה לייב, היה גדול בנגלה ובנסתר, והיה גם בעל השכלה כללית, אשר הצטיין באופן מיוחד בתורת החשבון. כמו סבו של הרב שמואל, גם אביו עסק רוב חייו במסחר ורק לעת זקנותו קיבל עליו את משרת הרבנות בעיירה שאלאק. שם אימו של הרב מוהליבר לא התברר לנו, אך ידוע שהיא הייתה בתו של הרב יהושע יפה אשר נמנה על אחד מזרמי החסידות.[1]

כבר בילדותו נתגלה הרב מוהליבר כעילוי. עוד בהיותו בן שמונה החל ללמוד מאביו גמרא ופוסקים, ובהדרכתו של אביו עסק גם בספרות המחשבה היהודית מימי הביניים (ספר הכוזרי, מורה הנבוכים, חובות הלבבות ועוד). מלבד זאת הרב מוהליבר למד גם

1. עץ המשפחה של הרב מוהליבר מופיע להלן נספח 1, עמ׳ 109.

לימודים כלליים: היסטוריה, חשבון, הנדסה ופיזיקה. מלבד עברית שלט גם ברוסית, יידיש, גרמנית ופולנית.

בהיותו בן חמש עשרה התחתן עם אסתר גרנום, ובמשך שלוש שנים היה סמוך על שולחן חותנו, ונתן שיעורים בגמרא לתלמידי החכמים שבעיר. בתום שלוש השנים המשיך את לימודיו בישיבת וולוז'ין, ושם הקפיד שלא להתפרנס מקופת הציבור. כעבור חצי שנה בישיבת וולוז'ין הסמיכו אותו ראשי הישיבה לרב. בדומה לאבותיו, הרב שמואל מוהליבר לא חפץ להתפרנס מהרבנות, ועסק במשך מספר שנים בסחר בפשתן. בהמשך הוא היה גם שותף בבעלות על אחוזה חקלאית.[2] את זמנו הפנוי ייחד ללימוד תורה ולהתכתבויות עם גדולי ישראל בענייני עיון והלכה. בשנים אלו גם כתב לזכר סבו ספר חידושים ודרשות על פרשיות השבוע בשם 'עטרת יוסף'.[3] כשהיה בן עשרים וארבע נספו הורי אשתו במגפה ועסקיו נקלעו לקשיים. רק אז נעתר לבקשת בני עיירתו הלובוקי והיה להם לרב. במשך כיובל

2. הרב מוהליבר רכש בשותפות אחוזה בשם זאואדע, בכספי כרטיס הגרלה שקיבל מאחותו (ראו פרלוב, ספר ראדום, עמ' 339).
3. ספר זה לא יצא עדיין לאור, וכתב היד שלו נמצא בספריית יד הרב מימון שבמוסד הרב קוק.
בשער הספר כותב הרב מוהליבר: "ספר עטרת יוסף זכר עולם לאבי זקני המופלג המפורסם י"א באמת מו"ה יוסף זצ"ל אשר נגוע ויאסף אל עמיו בחורף העבר ארבעה עשר יום לחודש טבת שנת תר"ז בעיר מולדתו דאויד־האראדאק... חוברו מאיתי הצעיר שמואל באאמו"ר הרב המופלג מו"ה יהודה ליב חתן הנגיד המפורסם מו"ה שמואל גרונם נ"י ותהי ההתחלה יום ב' כ"ו ניסן שנת תר"ז, יום מולדתי, זה לי עשרים ושלש שנים פה האליבאקע" (ספר שמואל, עמ' ה–ו). ספר 'עטרת יוסף' הנ"ל, כמו גם יתר כתבי היד של הרב מוהליבר שנותרו לפליטה מהפרעות שהיו בביאליסטוק, מצויים בספריית יד הרב מימון כפי שעולה מפרסומי מוסד הרב קוק ראו: חקרי הלכה ושאלות ותשובות, עמוד הפתיחה 'עם הספר'; גאולה בת יהודה, האנציקלופדיה של הציונות הדתית, ערך 'מוהליבר שמואל', עמ' 364; יצחק רפאל, **סיני**, 41 (כרך פ), תשרי–אדר תשל"ז, "דברי הספד של הגאון רבי שמואל מוהליבר על האדמו"ר רבי חיים מסאנדז", עמ' קצג–קצד.

שנים שימש ברבנות בקהילות חשובות ברוסיה: בהלובוקי, בשאקי, בסובאלק, בראדום ובביאליסטוק.[4]

שמעו כגדול בתורה וכפוסק יצא למרחקים, וממקומות רבים הפנו אליו רבנים והמוני בית ישראל שאלות הלכתיות. הוא זכה להערכה רבה לא רק אצל ה'מתנגדים' אלא גם בקרב החסידים. אלה קיבלו והעריכו את הרב מוהליבר ואף התייחסו אליו כאל אדמו"ר. רבים שיחרו לפתחו לקבל ממנו הסכמות לספריהם התורניים.[5]

הרב מוהליבר היה מעורב מאוד בחיי הקהילות שבהן שימש ברבנות. בד בבד עם עיסוקו הרבני, הוא החל לעסוק גם בעשייה ציבורית. אחת מהסוגיות הציבוריות־חינוכיות שאליהן נדרש הייתה היחס הראוי להשכלה ומערכת היחסים בין ה'משכילים' ל'יראים'. הרב מוהליבר פעל כדי ליישם את השקפותיו בתחום זה בתוך מוסדות חינוך יהודיים. תחום נוסף שבו עסק היה היחסים בין היהודים לשלטון הרוסי, ובכלל זה סוגיית הגיוס לצבא הרוסי.

פעילותו הציבורית התרחבה בהדרגה והייתה לעסקנות כללית הנוגעת לכל העולם היהודי, עד שאנשי עירו ביאליסטוק נהגו לומר עליו: "רבנו הוא רבם של כלל ישראל, ולעיתים גם של ביאליסטוק".[6]

אף שתרומתו של הרב מוהליבר לכלל ישראל באה לידי ביטוי בתחומים רבים, גולת הכותרת של מעשיו הייתה פעילותו למען שיבת עם ישראל לארצו, ופעילות זו היא שגרמה לכך שייחרט בזיכרון הלאומי כפעיל ציוני יותר מאשר כגדול בתורה. פעילות זו החלה עוד בשנת תרל"ה (1875), ומאז הרב מוהליבר ייחד את חייו למען יישוב ארץ ישראל, הן במסגרת תנועת חיבת ציון, שהיה ממנהיגיה הבולטים והן במסגרת התנועה הציונית שהיה שותף בהקמתה ואשר שימש דמות מרכזית בפעילותה עד לימיו האחרונים ממש. בשנותיו

4. המידע הביוגרפי הנזכר כאן מבוסס בעיקרו על ספר שמואל, עמ' ה-י. ראו גם 'מוהליבר שמואל' בתוך אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ג, עמ' 338–365; ניסנבוים, הדת והתחיה, עמ' צב-קיח; הנ"ל, עלי חלדי, עמ' 105–126.
5. הרב מוהליבר נתן הסכמות לכארבעים ספרים.
6. מימון, שרי המאה, ה, עמ' 159.

האחרונות הועלתה ההצעה למנותו כרב המושבות באזור יפו,[7] והוא אף שקל אפשרות לעלות לארץ ישראל ולהשתקע בה.[8]

הרב מוהליבר נפטר בביאליסטוק בי"ט בסיוון תרנ"ח (10 ביוני 1898), ונקבר בה. על קברו הוקם 'אוהל', ואליו נהגו לעלות לרגל המוני בית ישראל. במלחמת העולם השנייה נותץ האוהל, ומקומו נשכח עד לשנת תשנ"א (1990), אז התגלו יסודותיו.

במבצע מורכב הועלו עצמותיו ונטמנו בבית העלמין של מזכרת בתיה בג' בכסלו תשנ"ב, לצד קברות ראשוני המתיישבים שעלו ביוזמתו להקים את המושבה.

על קברו נבנה 'אוהל' בדומה לזה שהיה בביאליסטוק.

בעקבות העלאת עצמותיו, הוקמו במזכרת בתיה 'מרכז הרב מוהליבר' ו'ציוני דרך' מרכז סיור ולימוד הפועלים להנחלת מורשתו.

בשנת תשס"ט (2009) נחנך 'מוזיאון הרב מוהליבר' במזכרת בתיה, המוקדש להנצחת פעילותו הציונית והחינוכית של הרב.[9]

על שמו קרויים הקיבוץ 'גן שמואל', ישיבת בנ"ע 'בית שמואל' בחדרה, וכעשרים רחובות ברחבי הארץ.

7. ראו קניאל, המשך ותמורה, עמ' 173; הנ"ל, במעבר, עמ' 299.
8. ראו מכתבים בנושא זה: ארכיון ציוני מרכזי, תיק A24/616-70, ו־A24/616-104.
9. פירוט נוסף אודותיו אפשר למצוא באתר האינטרנט של מוזיאון הרב מוהליבר: https://museum-mohaliver.org.il.

ב. דרכו בלימוד ובפסיקה

הרב מוהליבר היה בקיא בכל מקצועות התורה כפי שהיטיב לתאר זאת מזכירו הרב יצחק ניסנבוים הי"ד שהכין את כתביו לדפוס:

> הגרש"מ [הגאון רבי שמואל מוהליבר] היה בקי ועמקן גדול בספרות החקירה הדתית העברית וחכם בחכמת החשבון והתכונה, עסק הרבה גם בקבלה, וביחוד התעמק בספרי תולדות עמנו. כל ידיעותיו הרחבות והעמוקות האלה השאירו עקבותיהן בספרים שחבר בשפה עברית יפה. בכתביו, שנשארו אחריו, נמצאו יותר ממאתיים גליונות של דפוס בתשובות על ארבעה חלקי שו"ע, חִדושים כמעט על כל הש"ס ועל חושן משפט, דרושים כעין אטיקה תלמודית, דרושים על דרך החקירה, תשובות בדיני פאה וכלאיים הבנויים על חשבונות הנדסיים, תשובה ארוכה וחשובה מאוד בדבר שאלת השמיטה, שסדרתי על פי כתביו ועל פיו, גם לוח נצחי המלמד השתוות הימים למספר בני ישראל ולמספר האזרחים, ועוד.

דא עקא, לא שפר מזלם של כתבים אלה ובשל קשיי מימון הדפסתם התמהמהה ובתוך כך הלכו ונעלמו מן העולם כפי שמוסיף לתאר הרב ניסנבוים:[1]

> הכתבים האלה, שהיו כבר מסודרים תחת פקוחי לדפוס, ונמצאו ברשותו של נכד המנוח, ד"ר מוהליבר, **נקרעו** ברובם **ונשחתו** על ידי הפורעים בעת הפרעות האיומות בביאליסטוק בקיץ תרס"ו. [...] וכה נשארו מכל יצירות רוחו של הגאון רבי שמואל מוהליבר עלים בודדים וקרועים מתשובותיו וספרים אחדים שלמים בחידושי הש"ס ודרושים הנמצאים תחת יד נכדו הנזכר ומאמרים אחדים שהדפיס ב'הלבנון' אחד מהם בדבר יום השבת.[2]

בהמשך מדגיש הרב ניסנבוים:

> אבל גם 'שארית פליטה' זו, אם תראה בזמן מן הזמנים אור הדפוס, תעיד לדורות הבאים, כי היה רבי שמואל מוהליבר אחד הגאונים

1. הרב יצחק ניסנבוים, במכתבו לועד הפועל של הקונגרס הציוני מג' בכסלו תר"ס (1900) מתאר את קשייו בגיוס המימון להדפסת הכתבים ושוטח בקשתו לסייע בהדפסתם. עוד מציין את המניע שדחף אותו להכין את הכתבים לדפוס: "הגאון רבי שמואל מוהליווער זצ"ל היה מתחלה מפורסם לגאון בתורה אך כאשר החל לעסוק ברעיון הציוני זה **כעשרים** שנה החלו מתנגדי חבת ציון להוציא עליו לעז, כי איננו גדול בתורה והשתדלו למעט דמותו ולהקטין האוטוריטעט שלו. ורבים **מהרבנים הצעירים**, אשר לא ידעו את הגרש"מ טרם החל לעבוד עבודת הציוניות, חושבים באמת, כי גדול כחם של הרבנים הידועים **למתנגדי** הציוניות בתורה מכחו של הגרש"מ. את הדבר הזה שמתי אל לבי, כי למען הגדיל את האוטוריטעט של הגרש"מ בתורה ויחד עם זה להרים את הרעיון הציוני, **שהגאון** רבי שמואל מוהליבר **נשא דגלו ברמה**, דרוש להדפיס את כתביו **בהלכה**, למען יראו הלומדים את כחו בזה" (ניסנבוים, אגרות, עמ' 109).
2. מאמר בנושא השבת וקו התאריך שהתפרסם בהמשכים, ראו אודותיו בעמ' 11 ובהערה 6, באותו העמוד.

המובהקים בדורו, דור של מאורות גדולים ומזהירים בשמי היהדות הרוסית ולא לחנם ירש את כסאות הרבנות של הגאון רבי יחיאל הלר בסובאלק והגאון בעל עונג יו"ט בביאלסטוק והרבה מישישי הגאונים היו מעריצים את גודל תורתו.[3]

לקט מהשאלות והתשובות ששרדו מהפרעות בביאליסטוק כונסו כאמור בשו"ת מהר"ש מוהליבר.

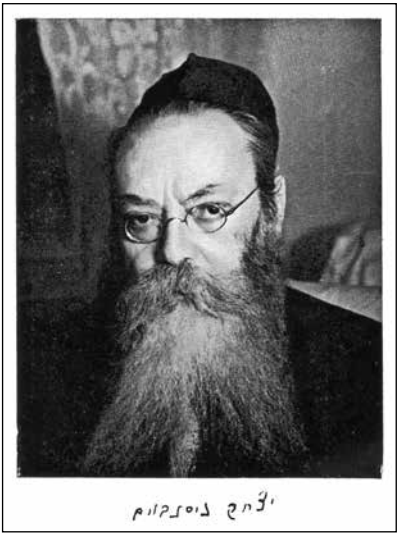

הרב יצחק ניסנבוים

3. ניסנבוים, הדת והתחיה, עמ' צג.
הרב יצחק ניסנבוים הי"ד שימש כמזכירו של הרב מוהליבר והמזרח"י.
נספה בגטו וורשה בחודש אב תש"ג (1943).

הרב מוהליבר העיד על עצמו שהוא נמנע מלעסוק בספרות השו״ת של האחרונים, והעדיף ללמוד את הסוגיה שבגמרא דרך דברי הראשונים ועד לפסיקת השולחן ערוך:

> והנני מוכרח להודות על האמת כי אין דרכי לעיין בתשובות מגאוני בתראי, כי אין לדבר קץ, ודי לפנינו לידע ולהבין כל הלכה על בוריה ממקורה בתלמוד על הש״ע ונושאי כליו, כי אם נבוא לפסוק דין מתוך תשובת האחרון בלי עיון בגמרא וראשונים, נהיה כעיוורים המגששים באפילה, ונוכל להורות היפך מאמת חס ושלום, ואם לא נפסוק הדין עד אשר נעיין בגמרא וראשונים היטיב, אזי לא נצטרך עוד לדברי תשובה.[4]

גם הרב יצחק ניסנבוים מתאר כך את דרך לימודו של הרב:

> דרכו בלימוד היה דרך הראשונים, אשר בקיאותו בדבריהם, ״בחידושיהם״ ו״תשובותיהם״ הייתה נפלאה מאוד. הוא מצא בכל עניין עומק פשוט, ופתר כל ״שאלה״ קודם כל על פי ״השכל הישר״ טרם שבא לצלול בים התלמוד ובכל הספרות הרחבה של הפוסקים הראשונים. [...] מחידודים ופלפולים הטוחנים הרי הרים התרחק. ובשעה שרבנים שונים התחרו ביניהם לפניו בחריפותם ובבקיאותם וסבכו עניין בעניין וסוגיא בסוגיא, עד שנסתבכו בהם גם בעצמם, היה יושב כמחריש, אך נראה היה, שהוא מחקה אחרי דבריהם ובקר אותם ביושר הגיוני, וכמו פתאום הפליט מפיו איזה ״מראה מקום״ ובאר אותו בקיצור נמרץ ובטל בבת אחת כל סברותיהם וחלוקיהם והדבר התברר כל כך עד שהמתווכחים נשארו כמשתוממים ונשתתקו.[5]

4. שו״ת מהר״ש מוהליבר, אבן העזר, סימן ח, עמ׳ קמג.
5. ניסנבוים, הדת והתחיה, עמ׳ צג. לתיאור המעשה שאליו כנראה רומז כאן הרב ניסנבוים ראו בספרו עלי חלדי, עמ׳ 117–118. על רתיעתו של הרב מוהליבר

שו"ת מהר"ש מוהליבר

מלקט התשובות בשו"ת מהר"ש מוהליבר אפשר ללמוד על מגוון הנושאים שלהם נדרש הרב מוהליבר לפסוק.

שו"ת מהר"ש מוהליבר כולל חמישה חלקים: הארבעה הראשונים מסודרים לפי חלקי השולחן ערוך (אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט), ובחלק האחרון 'חידושים בש"ס וברמב"ם' ו'דרוש ופלפול לבר מצוה'.

בחלק אורח חיים ישנן כמה תשובות שבהן הרב מוהליבר מתמודד עם שינויי מציאות הכרוכים בחיים המודרניים. ביטוי לכך אפשר למצוא בתשובתו בנוגע לקו התאריך הבינלאומי. הרב מוהליבר כתב בנושא זה תשובה יסודית ומקיפה הנשענת על מקורות רבים בתלמוד ובראשונים ומכילה גם ידע גאוגרפי נרחב.[6]

תשובה זו, של הרב מוהליבר, יחד עם עוד כמה תשובות של גדולי ישראל בזמנו, הקדימו את הדיונים ההלכתיים בנושא זה שעלו כעבור עשרות שנים, במהלך מלחמת העולם הראשונה, וביתר שאת עם עקירתה של ישיבת מיר לסין בעקבות מלחמת העולם השנייה והשואה.

חלק זה כולל גם שאלות רבות הנוגעות לחיי היום יום בגלות, רבות מתוכן בענייני השבת והמועדים. כך למשל, בחלק אורח חיים סימן יב התיר הרב מוהליבר לשתות מים בשבת מבור מים מגולה שהגויים היו משליכים בו חמץ בפסח.[7] שתי תשובות חשובות בחלק זה עוסקות בנושא אתרוגי קורפו (סימנים יח–יט[8]). נושא זה העסיק

מדברי פלפול וחידוד ראו שו"ת מהר"ש מוהליבר, אבן העזר, סימן כט, עמ' רכט.

6. תשובה זו התפרסמה בתחילה כסדרת מאמרים בעיתון 'הלבנון' (**הלבנון**, תרל"ה [1886], גיליונות 40–46). מאוחר יותר היא נדפסה על ידי הרב וייסמן בקובץ **דברי חכמים** (ורשה תרל"ו), והיא נדפסה שוב בתוספת הערות של הרב מימון בשו"ת מהר"ש מוהליבר, אורח חיים, סימן ו.
7. שאלה זו התעוררה גם בימינו בנוגע לכשרות השימוש בפסח במימי הכינרת והמוביל הארצי – ראו למשל **שו"ת יביע אומר**, חלק ז, או"ח סימן מד, אות ה.
8. התשובה בסימן יט מופיעה להלן סימן יד סעיף ד, עמ' 318–323.

את הרב מוהליבר רבות, והיה קשור גם לחיבתו לארץ ישראל. הרב מוהליבר השקיע מאמצים רבים כדי לשכנע את יהודי הגולה שלא לסמוך על כשרותם של אתרוגים מהאי קורפו, ולהשיג במקומם אתרוגים מהודרים מארץ ישראל.[9]

בחלק יורה דעה ישנן תשובות העוסקות בענייני שחיטה וכשרות, וכן תשובות בענייני נדרים, שבועות, ובכורות. בחלק זה הרב מוהליבר דן בין היתר באריכות בשאלה אם אפשר להתפלל בבית כנסת שבעבר שימש בית תפילה לנוצרים. בנושא זה הרב מוהליבר התכתב בין היתר עם הגאון הרב יצחק אלחנן מקובנה והוא מזכיר את דבריו בתוך תשובתו.

בחלק אבן העזר ישנם דיונים רבים הנוגעים לנישואין וגירושין, תוך דגש מיוחד בהתרת עגונות. בעניין זה הרב מוהליבר לא הסתפק רק בעיון למדני, אלא פעל רבות על מנת להתיר עגונות שהגיעו לפתחו כפי שיעידו הפרסומים בעיתונות הימים ההם.

בחלק חושן משפט דן הרב מוהליבר רבות בענייני שותפים ושליחים, וכן במקרה של אדם שאינו מוכן לקיים את הפשרה שפסקו רבנים בדין. בסוף חלק חושן משפט מופיעים חידושים מעמיקים על מסכתות בבא קמא ובבא מציעא ועל שולחן ערוך הלכות דיינים, ובחלק האחרון של השו"ת מופיעים, כאמור, 'חידושים בש"ס ורמב"ם' ו'דרוש ופלפול לבר מצוה'.[10]

9. במכתב גלוי שכתב הרב מוהליבר והתפרסם בעיתון 'הצפירה' הדגיש: "אשר שאלני בדבר אתרוגי קורפו, זה כט"ו שנה אשר לא לקחתי אתרוג לצאת בו ידי חובת מצוות אתרוג, רק מאתרוגי ארצנו הקדושה, כי אתרוגי קורפו וכו' הם אצלי ספק מורכבים, והמברך עליהם הוא ספק ברכה לבטלה, אשר על כן לדעתי, אין ספק שלא לברך ולא לצאת כלל באתרוג אחר, רק באתרוג של ארצנו הקדושה..." (**הצפירה**, תרנ"א [28.5.1891], גיליון 108).

10. להרחבה על פסיקתו ההלכתית של הרב מוהליבר ראו ביק, קווים למשנתו; הנ"ל, רבי שמואל מוהליבר. יש לציין כי הדפסת שו"ת מהר"ש מוהליבר הנגישה את תשובותיו של הרב מוהליבר לפוסקי ההלכה בדורנו, ואפשרה להם להסתמך על חידושיו ופסיקותיו (ראו למשל שו"ת יביע אומר שמופיעות בו הפניות לשו"ת מהר"ש מוהליבר בנושאים שונים כגון: שמיטה, חמץ בפסח, פינוי המת ועוד).

Hebräische Ausgabe des „Israelit"

שנת ארבע עשרה

הלבנון

תמנת עגונות

אני האשה עצובת הרוח מבקשת את קוראי הלבנון מי מכם יפצא את בעלי אשר עזבני עגונה זה כארבע שנים ולא נודע מקומו איה. שמו שפתה בונם באריגששין ליוד עיר חענעשין בפולין, שנותיו כבן שלשים וארבע, שעריותיו בלאנד, זקנו קטן ועיניו כחות. בערי גאליציען יש לו קרובים רבים ואחד מהם הוא דודו הנכבד ר' איזיק שטערן בעיר האמבורגו, אנא קוראי הלבנון, אולי תמצאו את בעלי דברו נא על לבו כי יתירני מכבלי העגון וישלח לי ג"ם ע"ש הרב הגאון דפה — ואתה הרב בעל הלבנון הואל נא והודע לקוראיך את צערי אולי תטיב גם לי בזה כאשר השיבות גם לרבות כמוני העגונה

אסתר הרפת בת ר' אהרן יוסף שו"ב ז"ל.

בנים דברי האשה הנ"ל ואבקש מאת כבוד הרב המגיל "הלבנון" אשר ידפיס הדברים הנ"ל, באשה"ק יום ד' ה' תשרי תרל"ח פת ראדום.

שמואל כהר"ם מהרלייזער.

JBRI ANOCHI

עברי אנכי

עגונות

שמואל מאהליזוער (המוסיף רמזים ברוסית)

מודעות בעיתונות בחתימת הרב מוהליבר בנושא התרת עגונות

גדלותו בתורה ובהלכה יכולה להסביר את ההערכה הגדולה שלה זכה הרב מוהליבר מצד רבנים וגדולי הדור גם אם הללו לא תמיד הסכימו עם השקפותיו בנוגע להשכלה ולציונות.

אירוע אחד מני רבים ממחיש את היחס המכבד שזכה לו מצד מתנגדיו: הרב מוהליבר הזדמן לבריסק בימים שבהם הגאון ר׳ חיים הלוי סולובייצ׳יק, אשר נמנה עם מתנגדיה החריפים של הציונות, ישב על כיסא הרבנות בבריסק. מיד עם היוודע הדבר לר׳ חיים הוא הזדרז והקדים לבוא לבית מלונו של הרב מוהליבר כדי לקבל את פניו בברכת שלום. כאשר מקורביו של ר׳ חיים, שהיו בדעה אחת עימו ביחסם השלילי לציונות, תמהו על כך, אמר להם ר׳ חיים: ״אני, אין לי אלא אותו רבי שמואל הגדול בתורה ובחסידות, ואותו אני מכבד ומעריץ...״.[11]

רבי חיים הלוי סולובייצ׳יק מבריסק

11. מימון, שרי המאה, ה, עמ׳ 157; בר אילן, בשבילי התחיה, עמ׳ ריא; ספר שמואל, עמ׳ א (וראו להלן פרק ו, עמ׳ 95, שר׳ חיים מבריסק אף טרח והגיע ללווייתו של הרב מוהליבר).

ג. הרב מוהליבר נוכח תנועת ההשכלה

בין השנים תרל"ב-תרל"ד (1872-1874), כאשר הרב מוהליבר שימש כרב קהילה בעיר ראדום, הוא פרסם כמה מאמרים בעיתונות ובהם ניתח את מצב היהודים בפולין וברוסיה והציג את יחסו לתנועת ההשכלה. גישתו הייתה חדשנית ופורצת דרך, וקראה בין היתר לשינוי יסודי בשדה החינוך היהודי.[1]

נראה שהרקע האישי שלו – ההשכלה הכללית שרכש וניסיונו במסחר ובחקלאות, השפיעו על תפישת עולמו. עמדתו הייתה בבחינת תגובה חדשה ואמיצה לתנועת ההשכלה, והיא התבטאה בקריאה לרפורמה חינוכית עמוקה. הרב מוהליבר תמך בשילוב של לימודי חול ושפות זרות עם לימודי קודש, וכן בעבודה יצרנית שתרומם את מצבו של עם ישראל ותדמיתו בעולם.

פרסומו הראשון המוכר לנו מתקופה זו הוא מאמר בשם 'משא פולין' שבו פרס את השקפתו אודות מצב היהודים בפולין. מאמר

1. ראו ירדן, הגותו החינוכית, עמ' 35-44.

זה תורגם לגרמנית ופורסם בשנת תרל"ב (1872) באחד העיתונים הגרמניים.[2]

באותם הימים פעלה במזרח אירופה 'חברת מרבי השכלה בישראל' אשר שמה לה למטרה לקדם את הפצת ההשכלה הכללית בקרב הציבור היהודי. החברה פרסמה קול קורא בעיתון 'הלבנון' שכותרתו 'מאת חברת מרבי השכלה בישראל' בו הבהירה את מטרותיה, יצאה בקריאה להצטרפותם של חברים חדשים וביקשה מרבנים לתמוך בה.[3]

הרב מוהליבר הגיב מיד לפנייה זו, וחיווה את דעתו בשאלת החינוך היהודי בגיליון הבא של עיתון 'הלבנון' במאמר שכותרתו 'אל חברת מרבי ההשכלה בישראל ואל הרבנים ברוסיה ופולין'.[4] כמה חודשים לאחר מכן פרסם מאמר המשך בעיתון 'הלבנון' תחת הכותרת 'היראה וההשכלה',[5] ובו הציג בהרחבה את עמדתו בנוגע לשילוב הרצוי בין ההשכלה והתורה.

כתוצאה מההתכתבויות הללו הוזמן הרב מוהליבר להשתתף בישיבת ועד של חברת מרבי ההשכלה בישראל ושם פרס את הצעתו לחברת מרבי ההשכלה בישראל בדבר שינויים במערכת החינוך היהודית, הצעה שפורסמה גם בעיתונות היומית.[6]

כעבור כשנה פרסם את מאמרו 'אושר האדם' ובו הביע את דעתו על המשמעות הדתית והרוחנית שבעבודת כפיים ובלימודי ההשכלה.[7] במקביל לפרסום המאמר 'היראה וההשכלה' פרסם הרב מוהליבר

2. ראו 'מוהליבר שמואל' בתוך אנציקלופדיה של הציונות דתית, ג, עמ' 338 (לצערנו לא עלה בידינו לאתר את המאמר הנ"ל).
3. **הלבנון**, תרל"ב (24.7.1872), גיליון מו; חלקים ממנו מצוטטים להלן בהקדמה לסימן א, עמ' 131–132.
4. **הלבנון**, תרל"ב (31.7.1872), גיליון מז; מופיע להלן סימן א, עמ' 133–135.
5. **הלבנון**, תרל"ג (11.12.1872–4), גיליונות 15–16; מופיע להלן סימן ב, עמ' 138–153.
6. **המליץ**, תרל"ג (29.4.1873), גיליון 12; מופיע להלן סימן ג, עמ' 159–161.
7. **הלבנון**, תרל"ד (11.2–4.3.1874), גיליונות 26–29; מופיע להלן סימן ד, עמ' 164–185.

מאמר נוסף בעיתון 'המליץ' שעוסק ביחס של התלמוד לגויים ובאופן שראוי להתייחס לגויים בתקופתו.[8]

מאמר זה נכתב על ידי הרב מוהליבר בתגובה למאמר שפורסם בעיתון אחר שבו כותב המאמר תקף באופן בוטה את היחס הלא־מוסרי לטענתו של התלמוד ושל היהדות כלפי הגויים.

במאמרים הנזכרים יצא הרב מוהליבר בקריאה ליהודי מזרח אירופה לעשות חשבון נפש ולהתנער מהקיבעון שבחיים הגלותיים. קריאה זו נבעה מתוך דחף ולהט פנימיים שבערו בו, כפי שתיאר: "מאהבת עמי הבוערת כאש בקרבי, לראותו עולה על במתי האושר וההצלחה לכבוד ולתפארת".[9]

בפסקאות הבאות יוצגו עיקרי עמדותיו בנושאים הנזכרים, כפי שבאו לידי ביטוי במאמרים אלו ובמקומות נוספים בכתביו.

קריאה לרכישת מקצוע ולהתבססות כלכלית

הרב מוהליבר הטיף לרכישת מקצוע ולעבודה יצרנית.

לדבריו, ההתבססות הכלכלית הכרחית, והיא שתאפשר לחיות חיי תורה נכונים המקנים לאדם את 'האושר הזמני' בעולם הזה יחד עם 'האושר הנצחי' בחיי העולם הבא, שכן: "בלעדי אושר הזמני גם אושר נצחי ירחק מאיתנו".[10]

הרב מוהליבר היה מוטרד מאוד מהירידה במצב המוסרי של העולם היהודי, וכך כתב:

> בשלימות המידות ירדנו פלאים רחמנא ליצלן מכל מחמדינו שהיו לנו בימי קדם, כי על ידי עמל החיים וסבל הפרנסה אשר הכבידו אכפם בימים האחרונים, הננו רואים על הרוב את האדם

8. **המליץ**, תרל"ג (17.12.1872), גיליון 20; מופיע להלן סימן ה, עמ' 188–194.
9. להלן עמ' 145.
10. להלן עמ' 170.

> מדקדק מאוד בדברים שבינו לבין קונו ויקל לעצמו בדברים שבינו לבין רעהו.[11]

קריאתו לרכישת מקצוע יצרני ולהתבססות כלכלית נועדה בראש ובראשונה לשפר מצב זה. כמי שעסק בתחילת דרכו בסחר בפשתן, קרא לבני דורו להתרחק מעולם המסחר הנגוע ב"כמה מיני ערמה ומרמה ואונאה וגנבה וגזלה".[12]

באותם הימים יהודים רבים ברוסיה ובפולין התפרנסו ממתן הלוואות בריבית. הרב מוהליבר יצא חוצץ נגדם ודרש מהם לעסוק בעבודה יצרנית ובעבודת האדמה, שכן לדעתו:

> עבודת האדמה היא התרופה היותר נאמנה לרפא לא לבד את מצבו החומרי של עמנו אלא גם את מצבו הרוחני, כי העבודה הזאת שאין בה לא קנאה ולא תחרות תוכל ברבות הימים לגרש מקרבנו את רוח שנאת החינם שדבק כספחת בעמנו זה רבות בשנים.[13]

במקום אחר ציין הרב מוהליבר שהעיסוק בעבודת האדמה יכול להיות פתרון לבעיית האנטישמיות, "כי כאשר יהיה בנו חלק גדול עובדי אדמה, אז לא יאמרו עוד בגויים כי חיים אנחנו על חשבון אחרים למצוץ את דמם ויגיעתם".[14]

11. להלן עמ' 180.
12. להלן עמ' 210.
13. ניסנבוים, ר' שמואל מוהליבר, עמ' 77.
14. להלן סימן יד סעיף ב, עמ' 311. בענין ביקורתו על המסחר "התלוי על בלימה" והחשיבות להתפרנס מעבודת אדמה בארץ ישראל ראו גם מכתבו לחברת כי"ח המתפרסם אצל מלאכי, לתולדות.

כסיוע לתפישת עולמו התובעת מהאדם רכישת מקצוע, ציין הרב מוהליבר את דרך חייהם של גדולי ישראל בדורות עברו:

> אבותינו הראשונים היו עובדי אדמה ורועי צאן, מגדולי חכמי התלמוד ז"ל היו בעלי מלאכות שונות, וכל זה לא האפיל זוהר מעלתם ונהפוך הוא כי על חכמתם הרבה נתוספו טהרת הלב ומנוחת הנפש.[15]

עוד הוא כתב כי במהלך שנות הגלות שירתו גדולי התורה גם בתפקידים בעולם החול:

> הרבה מגדולי עמינו היו רופאים, פילוסופים, מורים בבתי חכמה הכוללים, וגם מהם אשר היו רבי המלוכה והתעלו לפקודות גבוהות במשרת המדינה ועם כל זה היו נאמנים לה' ולתורתו.[16]

לפיכך יצא בקריאה שלא להצטמצם בארבע אמות של תורה ולצפות שיזכו לאושר הזמני בזכות התורה בלבד, והוסיף: "אם נשים אותה למטרה להשיג על ידה אושר הזמני... הלא נחטיא את המטרה ועוננו יהיה גדול מנשוא".[17]

לדבריו, יחד עם הצורך בהתבססות כלכלית ('אושר זמני'), על כל יהודי להמשיך ולהתעלות בלימוד התורה ולראות באושר הזמני אמצעי ומטרה להשגת 'האושר הנצחי' בחיי העולם הבא. עוד הדגיש שאי אפשר להגיע למדרגת אושר זו מבלי שהאדם "יזכך את שכלו בדעת ה' ויטהר את נפשו מכל חלאת תרמית ואון וחמדת התאוה וכל זה לא יגיעהו כי אם על ידי העיון בתורה".[18]

15. להלן עמ' 171.
16. להלן עמ' 172.
17. להלן עמ' 170.
18. להלן עמ' 173.

קריאה לרכישת השכלה כללית ולרפורמה בתוכנית הלימודים

הרב מוהליבר ראה חשיבות רבה ברכישת השכלה כללית לצד לימוד התורה שכן האמונה וההשכלה הן "אחיות תואמות", שתיהן "בנות אל חי" ואין להפרידן זו מזו.[19] לדבריו, רק בדרך של איחוד התורה וההשכלה "יש תקוה לאחריתנו לתת שארית פליטה לתורתנו".[20]

במאמרו 'היראה וההשכלה' לא נרתע הרב מוהליבר מלמתוח ביקורת נוקבת על חלק ממנהיגי העם וגדולי התורה שלא נענו לאתגר שהעמידה תנועת ההשכלה בפני העולם היהודי:

> הרבה מגדולי וראשי עמנו נרדמו בתרדמת הזמן, עד כי כל הנעשה מקיר ביתם וחוצה זר הוא להם. את סערת הזמן ההולך וסוער לנתוץ ולהרוס, לבנות ולנטוע, לא ישמעו. את רוח ההשכלה המפיח חיים חדשים בלב כל בשר, לא יבינו. ויש מהם עוד העמלים בתורה, וברוחב לבבם וחידוד שכלם יעלו שמים וירדו תהומות, ומארבע אמות של הלכה והלאה לא יביטו – כי זולת לימוד התורה יחשבו הכל לדברים של מה בכך.[21]

בהמשך לביקורת זו על מנהיגי הדור, המשיך הרב מוהליבר וקבע:

> הרבה מגדולי וראשי העם יודעים בסתר לבבם את המצב הפרוע בעמנו: אין סדר והנהגה בכל הקהילות, אין חינוך טוב לבנים, דרכי היראה והמוסר מלאים קוצים וחרולים, כבוד התורה ניטלה מאת הוגיה ומחזיקיה... אבל רק בסתר יבכה לבבם ומאומה לא יעשו... גדולי העם אשר בחכמתם ודעתם יודעים לתקן את

19. להלן עמ' 134.
20. להלן עמ' 183.
21. להלן עמ' 146.

> המעֻוָּת, וגם המה ישימו ידם בחיקם, יען מה? יען כי דואגים המה לכבודם יתר הרבה מאשר ידאגו לאושר העם כולו, ומפחדם אולי כאשר יגלו דעתם בקהל יבולע להם...[22]

את מאמרו חתם הרב בקריאה נרגשת לרבני רוסיה לצאת "ממצב הדומיה הנוראה" ולפעול כדי "לאחד שתי בנות אלוקים אלה האמונה וההשכלה".[23]

הרב מוהליבר גם הדגיש את החשיבות של לימוד שפות זרות ומתח ביקורת נוקבת על הרבנים שאינם מצדדים ואינם מעודדים את לימוד שפת המדינה בארצותיהם.[24] לדעתו, העובדה שכמה מהמנהיגים של יהודי רוסיה אינם יודעים את השפה הרוסית מזיקה לכלל העם, שכן התקשורת בינם לבין השלטון לקויה, "ולוא היה לנו פה לדבר כי עתה יכולנו בכל עת להגיש עצומותינו ולגול מעלינו דיבת שוטנינו, ולהראות צדקתנו וצדקת תורתנו יחד".[25] הרב מוהליבר קרא לתושבי ארץ ישראל ללמוד ערבית וצרפתית משום ש"שתי שפות אלה, ערבית וצרפתית, הן הכרחיות בארץ הקודש כי ההמון מדבר ערבית וגדולי הממשלה מדברים צרפתית".[26]

בהתאם לגישתו סבר הרב מוהליבר כי ראוי לערוך רפורמה במערכת החינוך המסורתית ולהקים מוסדות חינוך חדשים בסיוע השלטונות שבהם ילמדו, לצד לימודי התורה, גם לימודים כלליים. לפי הצעתו, מורי ההוראה במוסדות חינוך אלה ייבחרו על פי גדולי הרבנים וזאת על מנת שנערי ישראל יגדלו ויתחנכו "על ברכי התורה ויראה ויהיו שלמים עם ה' ותורתו".[27]

22. להלן עמ' 146.
23. להלן עמ' 153.
24. ראו למשל דבריו שמופיעים להלן עמ' 149.
25. להלן עמ' 181.
26. להלן עמ' 301.
27. להלן עמ' 150.

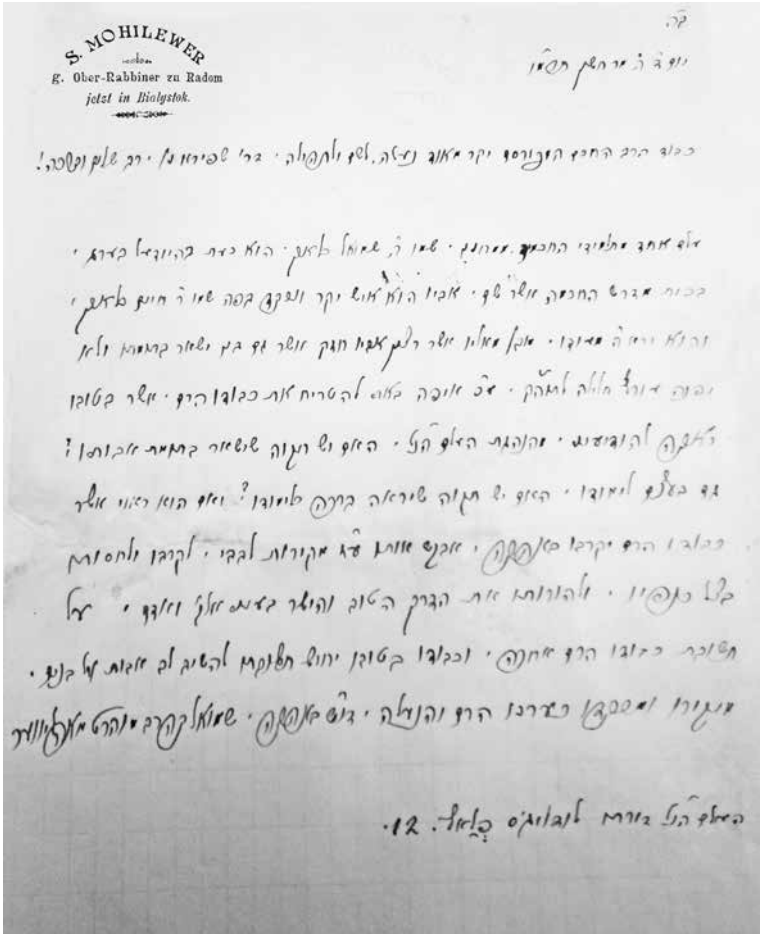
S. MOHILEWER
ehem.
g. Ober-Rabbiner zu Radom
jetzt in Bialystok.

מכתב הרב מוהליבר לחיזוק חינוכו התורני של עלם צעיר

תנועת ההשכלה סחפה עימה רבים וטובים, ועקב כך הלך והעמיק השסע בין מחנה המשכילים ובין מחנה "שלומי אמוני ישראל". מצב דברים זה לא נתן מנוח לרב מוהליבר, ובמאמרו 'היראה וההשכלה' השיא עצות מעשיות במטרה לאחות את הקרעים בין המחנות ולקרב את הלבבות בין משכילים וחרדים. הקריאה להידברות בין המחנות השונים ולאחדות בעם, מופיעה שוב ושוב בכתביו של הרב מוהליבר, משום שלדבריו "האושר היותר נעלה בעמנו היא ברית האהבה והשלום..." ו"יסוד כל התורה הוא שלום ואהבה...".[28]

כדי לפעול להבאת שלום בין המפלגות השונות הציע הרב מוהליבר לכנס אסיפה כללית שבה ישתתפו "גדולי הרבנים ברוסיא ופולין המלאים בתורה וחכמה, גם מנכבדי העם וגבוריו, דורשי אמת, ואוהבי עמם המבינים מה ה' שואל מאתנו, וגם מה הזמן מבקש מידינו...".[29]

קריאתו זו נשאה פרי. בי"ג בניסן תרל"ג (1873) התקיימה אסיפה כללית של חברת 'מרבי השכלה בישראל'. באסיפה נבחרו כמה חברים חדשים ובהם הרב מוהליבר. כשלושה שבועות לאחר מכן, בב' באייר נתכנסה בסנט פטרבורג אסיפת ועד של חברת 'מרבי השכלה בישראל' בהשתתפות הרב מוהליבר ורבנים נוספים.[30]

בפתח דבריו באסיפה בסנט פטרבורג בירך הרב מוהליבר על התחלת העיסוק המעשי ביוזמה "לאחד את דורשי החכמה עם תופשי התורה", ופירט את תוכניתו בעניין. התוכנית כללה בין היתר הצעה להקמת תלמודי תורה וישיבות שמלבד לימודי התורה יכללו לימוד רוסית וידיעות נחוצות במשך שעתיים עד שלוש בכל יום, וכן הקמת בתי ספר מקצועיים ("בתי אומנות ומלאכה") לתלמידים מתאימים.

28. להלן עמ' 141, 152.
29. להלן עמ' 146.
30. ראו רוזנטל, חברת מרבי השכלה, עמ' 100–101.

בכל המוסדות הנזכרים יהיה הפיקוח על לימודי הקודש בידי הרבנים ולימודי החול תחת פיקוח ממשלתי.[31]

הרב מוהליבר הדגיש שהיכולת להגשים את התוכנית "להפיץ ההשכלה גם בין החרדים והיראים", המהווים את רוב האוכלוסיה היהודית ברוסיה, תלוי בשיתוף פעולה בין חברת 'מרבי השכלה בישראל' לבין הרבנים. מתוך שיתוף פעולה כזה "נפעול הרבה בעזרת ה' להרחיב את הדעת בישראל, וגם התורה תשאר על מקומה".[32]

למגינת ליבו של הרב מוהליבר, קמו להצעתו מתנגדים אשר מתחו ביקורת נוקבת על התכנית ודרכי יישומה, וזאת מתוך חשש שמא יבולע לעולם התורה. בעקבות ביקורת זו נדחקה תוכניתו לקרן זווית.

בחתימת מאמרו 'אושר האדם', אשר נכתב לאחר האסיפה בסנט פטרבורג, הגיב הרב מוהליבר על דברי הביקורת הללו. הוא ציין כי אם מבקרי התכנית יעמדו על דעתם והתנגדותם הם "יביאו על העם כולו אסון איום חלילה, ורק המה ערבים בדבר ואחריות הסכנה הזאת רק עליהם אשר הרפו את רוחות המתנדבים בעם לפעול לטובת עמנו ודתנו".[33] הוא יצא בקריאה נרגשת וביקש לעורר את הציבור להשפיע על מנהיגי העם, "לאחד את התורה והחכמה בעוד מועד" ובעקבות כך יהיה אפשר "לקחת את החכמה לרעיה לגברת הבית – תורת ה' – ואף לכבוש אותה לאמה כאחת הרקחות והטבחות כאשר עשו חכמינו הראשונים".[34] לדבריו, כל ניסיון לדחות ולהדחיק את החכמה יביא לידי תוצאות הפוכות, ויגרום נזק בלתי הפיך לעולם התורה.

הצעותיו של הרב מוהליבר לאחד את התורה והחכמה זכו לתמיכה לא רק מצד המשכילים אלא גם מצד רבנים ידועי שם כגון הרב מרדכי גימפל יפה, רבה של רוז'נוי,[35] והרב יצחק אלחנן

31. נוסח ההצעה מופיע להלן סימן ג, עמ' 159–161.
32. להלן עמ' 160.
33. להלן עמ' 183.
34. להלן עמ' 184.
35. ראו מאמרו 'שלום ואמת', **הלבנון**, תרל"ג (25–31.12.1872), גיליונות 18–19.

ספקטור, רבה של קובנה.[36] אף על פי כן, התכנית לא יושמה בשל ריבוי המתנגדים לה.

הרב מוהליבר ראה בחזונו חברה יהודית שמחד גיסא תהיה חברה מתקדמת ומשכילה, ומאידך גיסא תהיה מושתתת על נכסי צאן הברזל של העם היהודי. כשהאשימו אותו שחזונו בדבר מדינה יהודית דתית עלול ליצור בארץ ישראל חברה של "יהודים בני המאה ה־12" ענה הרב מוהליבר:

> טעית! אנחנו רוצים ליצור בארץ ישראל שלנו לא בני המאה העשרים, ואף לא יהודים בני המאה הי"ב, אלא יהודים מטפוס אחר לגמרי, יהודים שמצד אחד יהיו בני המאה השלושים, אבל מצד שני יהיו יהודים מבני התקופות שקדמו לכל ספירת "המאות"... יהודים מתקופות הנביאים והמכבים.[37]

קריאה לכיבוד חוקי השלטון הרוסי

הרב מוהליבר הרבה לעסוק בחשיבות כיבוד השלטון הרוסי ובציות לו. במאמרו בעיתון ה'מליץ' על היחס לגויים הוא קרא לכבד את השלטון הרוסי:

> הממשלה הרוממה אשר אנחנו חוסים בצלה, אשר הגדילה חסדה להרימנו משפל מצבנו ולהשותנו עם יתר בניה, הלא חוב קדוש עלינו לעבדה באמת ובתמים... התורה חייבה אותנו לבלי להיות כפויי טובה וזאת נתאמץ להראות לעין כל לעת מצוא.[38]

36. על פי מאמרו של נפתלי הלוי, 'שמעו זאת הכוהנים והקשיבו בית ישראל', **הלבנון**, תרל"ד (25.11.1873), גיליון 15.
37. ניסנבוים, הדת והתחיה, עמ' קח.
38. להלן עמ' 193.

במאמר אחר קרא לנהוג על פי חוקי הממשלה הרוסית אשר "הם רק לאושר המדינה והצלחתה, ועל פי דין תורה קדושים הם לנו, ומחויבים אנו למלאותם בלי מגרעת".[39]

זאת ועוד, הרב מוהליבר שב והדגיש כי חוקי הממשלה הם:

> חמורים יותר מדיני התורה כי הוא סכנתא ואיסורא, הלא עלינו להזהר עד אשר אף שונאינו היותר גדולים לא ימצאו עון בנו, ולא יוכלו לחפות עלינו אף שמץ דברי בלע.[40]

לדבריו, האנטישמיות הולכת וגוברת ככל שנשמעים דברי בלע כלפי יהודים שאינם מצייתים לחוקי הממשלה הרוסית, אינם נוהגים ביושר, משקרים במשא ומתן ואינם בוחלים בכל דרך אפשרית על מנת להשתמט מהשירות בצבא רוסיה.

הרב מוהליבר ביקר בנחרצות את היחס המבזה של הגויים כלפי היהודים בהקשר זה, שכן לדעתו אמות המידה שלפיהן מתנהג העם היהודי הן טובות עשרות מונים מדרך התנהגותם של עמים אחרים:

> הן ידענו דבת שונאינו ומנדינו אשר לא מבני עמינו, ואם כי לא כצעקתם הבאה עלינו כן הוא באמת, כי בכל לאום ימצאו טובים ורעים וכן גם בעמנו. ואם נעריך זה לעומת זה לא יבוש יעקב נגדה נא כל העמים כאשר הננו רואים בהסטאטיסטין [בסטטיסטיקות] ממספר החייבים מכל עם ועם, ואז ינחל ישראל כבוד.[41]

39. להלן עמ' 151.
40. להלן עמ' 180.
41. שם.

השקפת עולם זו הביאה את הרב מוהליבר לידי פרסום קריאה לצעירי ישראל להתגייס לשורות הצבא הרוסי, וכפי שתיאר זאת נכדו ד"ר יוסף מוהילבר:[42]

> כשעמד להתפרסם בשנת תרל"ג החוק החדש בדבר עבודת הצבא, וכמעט כל הרבנים ראו בזה גזירה רעה, הבין ר' שמואל, כי במקום שאין חובות אין לקוות לזכויות וכי אם לא תחול עבודת הצבא הכללית גם על ישראל רעה תהיה נגד פנינו, ויעורר את לב אחיו במכתב גלוי לקבל באהבה וברצון את החוק החדש. הוא ראה בעבודת הצבא עבודה לשם כלל ישראל, ומפני כך היה תמיד מראה חיבה מיוחדת לחיילים היהודים, דואג לטובתם ומקדיש הרבה מרץ וזמן כדי להספיק להם מאכל כשר וליצור בשבילם בחגים ובשבתות סביבה חמה יותר. בחגים ובשבתות היו תמיד חיילים יהודים מסובים אל שולחנו והוא היה אוהב לשוחח עימהם ולהראות להם אותות קרבה כאב אל בניו.[43]

יחד עם הקריאה לכבד את השלטון הרוסי, קרא הרב מוהליבר לכבד את הנוצרים באשר הם. במאמרו בעיתון 'המליץ' על היחס לגויים הוא

42. כך כתב הנכד את שם משפחתו: "מוהילבר", ולא "מוהליבר".

43. ניסנבוים, ר' שמואל מוהליבר, עמ' 80. ראו גם מכתבו של הברון יוסף גינצבורג אל הרב מוהליבר (**הלבנון**, תרל"ג [17.9.1873], גיליון 5) בבקשה שיפעיל את השפעתו בכל דרך אפשרית להזהיר את צעירי ישראל מניסיונות של השתמטות משירות צבאי, ובכלל זה להימנע מזיוף שנת הלידה. ועוד על היחס המיוחד שלו לחיילים היהודים: "פעם אחת, בפרוס הפסח, בא אל הגרש"מ אחד מן הגבאים, שעסקו בהספקת מאכל כשר לאנשי הצבא היהודים, והתאונן באוזני הגרש"מ על המצב הירוד בעיר והיוקר של כל צרכי אוכל נפש. הרב הציע לגבאי, שיזמין אליו את הדיינים ויתירו קטניות בפסח. העסקן הודה וברך את הגרש"מ באריכות ימים, כי יקל לו להאכיל את אנשי הצבא מיני קטניות בפסח. לאנשי הצבא היהודים!? קרא הרב. לא! לא! לי, לך, ולעוד בעלי בתים. לכולנו – כן. אבל לאנשי הצבא שלנו, להבדילם חלילה מכלל ישראל – בשום אופן לא!" (אפל, בתוך ראשית התחיה עמ' 265).

התנגד לדברי תעמולה שהיהדות היא דת גזענית השונאת נוצרים, וטען כי על פי התלמוד "אין שינוי הדת גורע מעלת האדם כלל, יהיה מאיזה דת שיהיה, אם הוא מקיים רק המצות השכליות אשר הסכימו עליהם כל יושבי תבל, הרי הוא נעלה בערכו".[44] זאת ועוד, הוא המשיך וקבע שם כי "המתהלך בצדק ובמישור אף שהוא בן דת אחרת הרי הוא כישראל היותר גדול וקדוש", ולכן "מחוייבים אנו לכבד ולאהוב את הנוצרים בזמנינו אשר שמו להם צדק לקו והיושר למשקולת, ורובם לבבם רק טוב לישראל, ומטיבים אתנו בכל יכולתם".[45]

הרב מוהליבר נאה דרש ונאה קיים. נאמנותו לשלטונות הייתה ידועה, ובעת ששימש ברבנות בעיר שאקי הוא זכה לקבל אות כבוד מהשלטונות. לימים הכרת הממסד הרוסי בנאמנותו לשלטון סייעה לו להשיג הקלות עבור יהודי קהילתו.[46]

קשריו של הרב מוהליבר עם השלטונות הרוסיים הלכו והתהדקו בתקופת כהונתו כרבה של ביאליסטוק, זאת לאחר שהרב מוהליבר הפגין יחס של כבוד כלפי קיסרי האימפריה הרוסית בהזדמנויות שונות.

כך, למשל, בשנת תרמ"ח (1888) לאחר שהקיסר אלכסנדר השלישי ניצל בנס יחד עם בני משפחתו לאחר שהרכבת הקיסרית סטתה מהמסילה וקרונותיה התהפכו, ערך הרב מוהליבר תפילת הודיה חגיגית עם מקהלת חזנים בהשתתפות כל נכבדי ביאליסטוק.[47] כשנה לאחר מכן, ערך הרב מוהליבר תפילת הודיה חגיגית נוספת לאחר שיורש העצר ניקולאי בנו של אלכסנדר השלישי ניצל בנס בעת שהותו ביפן לאחר שאזרח בלתי שפוי ירה בו, והפעם התפילה הייתה גם בהשתתפותם של נציגי השלטון.[48]

44. להלן עמ' 190.
45. להלן עמ' 193.
46. מימון, שרי המאה, ה, עמ' 122.
47. **הצפירה**, תר"ן (1.11.1889), גיליון 227.
48. **הצפירה**, תרנ"א (21.5.1891), גיליון 102.

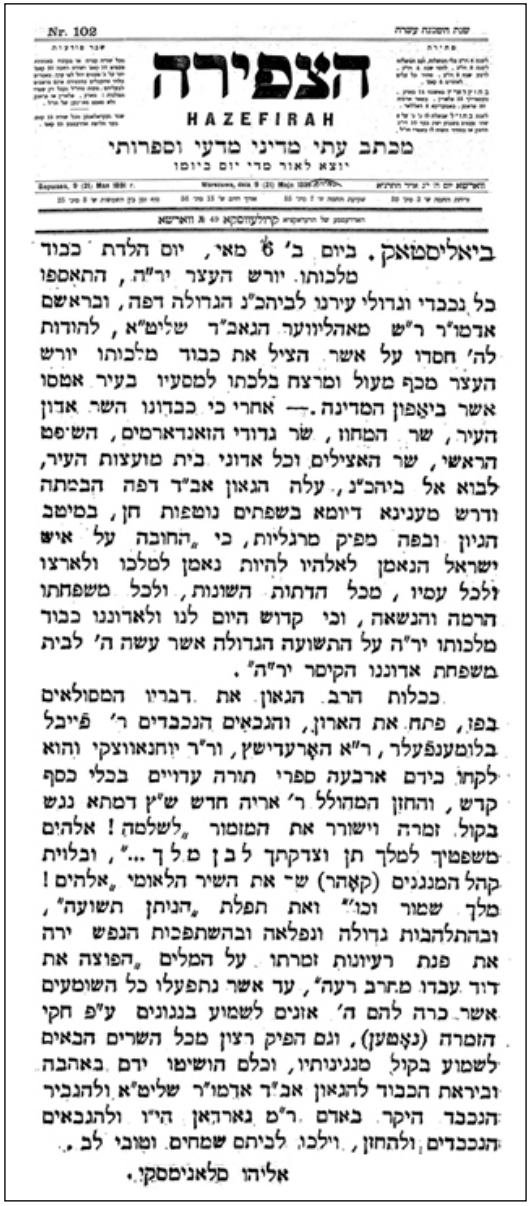

Nr. 102

הצפירה

HAZEFIRAH

מכתב עתי מדיני מדעי וספרותי

יוצא לאור מדי יום ביומו

ביאליסטאק. ביום ב' 6 מאי, יום הלדת כבוד מלכותו יורש העצר יר"ה, התאספו כל נכבדי וגדולי עירנו לביהכ"נ הגדולה דפה, ובראשם אדמו"ר ר"ש מאהליווער הגאב"ד שליט"א, להודות לה' חסדו על אשר הציל את כבוד מלכותו יורש העצר מכף מעול ומרצח בלכתו למסעיו בעיר אטסו אשר ביפאן המדינה. — אחרי כי כבדונו השר אדון העיר, שר המחוז, שר גדודי הזאנדארמים, הש"פט הראשי, שר האצילים וכל אדוני בית מועצות העיר, לבוא אל ביהכ"נ, עלה הגאון אב"ד דפה הבמתה ודרש מענינא דיומא בשפתים נוטפות חן, במיטב הגיון ובפה מפיק מרגליות, כי „החובה על איש ישראל הנאמן לאלהיו להיות נאמן למלכו ולארצו ולכל עמיו, מכל הדתות השונות, ולכל משפחתו הרמה והנשאה, וכי קדוש היום לנו ולאדוננו כבוד מלכותו יר"ה על התשועה הגדולה אשר עשה ה' לבית משפחת אדוננו הקיסר יר"ה".

ככלות הרב הגאון את דבריו המסולאים בפז, פתח את הארון, והנכאים הנכבדים ר' פייבל בלומענפעלר, ר"א הארעדישץ, ור"ר יוחנאווצקי והוא לקחו בידם ארבעה ספרי תורה עדויים בכלי כסף קדש, והחזן המהולל ר' אריה חדש ש"ץ דמתא ננש בקול זמרה וישורר את המזמור „לשלמה! אלהים משפטיך למלך תן וצדקתך ל ב ן מ ל ך ...", ובלוית קהל המנגנים (קאהר) ש־ את השיר הלאומי „אלהים! מלך שמור וכו'" ואת תפלת „הניתן תשועה", ובהתלהבות גדולה ונפלאה ובהשתפכות הנפש ירה את פנת רעיונות זמרתו על המלים „הפוצה את דוד עבדו מחרב רעה", עד אשר נתפעלו כל השומעים אשר כרה להם ה' אזנים לשמוע בנגונים ע"פ חקי הזמרה (נאטען), וגם הפיק רצון מכל השרים הבאים לשמוע בקול מנגינותיו, ובלם הושיטו ידם באהבה ובירואת הכבוד להגאון אב"ד אדמו"ר שליט"א ולהגביר הנכבד היקר באדם ר"מ נאראן היו ולהנכבאים הנכבדים, ולהחזן, וילכו לביתם שמחים וטובי לב.

אליהו סלאנימסקי.

תיעוד תפילת ההודיה בעיתון הצפירה

ד. פעילותו בתנועת חיבת ציון

הרב מוהליבר החל את פעילותו המעשית למען יישוב ארץ ישראל בשנת תרל"ה (1874) בגיוס תרומות בקרב בני קהילת ראדום לקרן 'מזכרת משה'. הקרן הוקמה לציון תשעים שנה להולדתו של השר משה מונטיפיורי, ונועדה לסייע בהקמת יישובים עבריים בארץ ישראל. בשנה זו נפטר הרב צבי קלישר, והיו שראו ברב מוהליבר ממשיך דרכו, בבחינת 'עד שלא שקעה שמשו של זה זרחה שמשו של זה'.

פעילות הרב מוהליבר נוכח גלי ההגירה לאמריקה

בשנת תרמ"א (1881), בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני, פרצו פרעות ביהודי רוסיה שנודעו בכינוי 'סופות בנגב'. מיד לאחר הפרעות נסו רבבות פליטים בבהלה לעבר הערים ברודי ולבוב שבגליציה. באותם הימים ארץ ישראל נתפסה בעיני רבים כפינה נידחת בקצה האימפריה העותומנית המתפוררת, והיהודים המעטים שחיו בה נאלצו להתמודד עם קשיים רבים. רוב רובם של הפליטים שהגיעו לברודי וללבוב שאפו להגיע לארצות הברית שהייתה יעד עיקרי למהגרים מכל העולם. התחושה שאפפה את הפליטים היהודים הייתה שבארצות הברית, אשר כונתה 'דה גולדנע מדינה' (מדינת הזהב), יוכלו סוף סוף למצוא

ביטחון כלכלי. מגמה זו קיבלה חיזוק מגופים ציבוריים כמו חברת כי"ח (כל ישראל חברים) וכן מנדבנים יהודים ממערב אירופה שסברו שיש להפנות את זרם המהגרים לארצות הברית, ובהתאם לכך העניקו סיוע כספי להגירת היהודים לשם.

מצב דברים זה לא נתן מנוח לרב מוהליבר, ומתוך להט פנימי שבער בעצמותיו הוא ערך ביוזמתו ועל חשבונו הפרטי מסעות ארוכים כדי להשפיע על נדבנים שיסייעו כספית להפניית זרם המהגרים לארץ ישראל.

בלבוב, שאליה נהרו רבבות פליטים יהודים, נפגש הרב מוהליבר עם לורנס אוליפנט, נוצרי בריטי שהגיע לרוסיה כדי לסייע לפליטים יהודים. אוליפנט האמין בפעילות ציונית מדינית ליישוב הארץ כפתרון למצוקת העם היהודי. הרב מוהליבר שוחח עימו ארוכות והתרשם כי מניעיו לסייע בסכומי עתק ליישוב ארץ ישראל נובעים מ"רצונו ורצון חברתו שיתקיימו מאמרי הנביאים בשיבת ישראל לארצם, באופן שישמרו דת ישראל לכל פרטיה".[1]

ייסוד אגודת חובבי ציון בוורשה

במהלך מסעותיו נסע הרב מוהליבר לוורשה, ובשנת תרמ"ב (1882) ייסד שם את האגודה של חובבי ציון שהייתה הראשונה מסוגה ברחבי רוסיה ופולין. בתוך זמן קצר קמו בעידודו עשרות אגודות נוספות ברחבי רוסיה ופולין.[2]

בוורשה נפגש הרב מוהליבר עם הרב יוסף דב סולובייצ'יק, רבה של בריסק, ועם הרב אליהו חיים מייזל, רבה של לודז'. בהשפעתו פרסמו שלושתם כרוז שקרא ליהודים לעלות לארץ ישראל.[3] הקריאה

1. מתוך מכתבו של הרב מוהליבר לרב אבא יצחק עפשטיין (אוסף אברהם שבדרון, מחלקת הארכיונים, הספרייה הלאומית, ירושלים, קדש 966; וראו גם ספר שמואל עמ' י"ח).
2. ראו שלמון, אם תעירו, עמ' 131–164.
3. להלן סימן יד, סעיף א, עמ' 308.

הופצה במרכזי היהדות ברחבי רוסיה, ובה הדגישו הרבנים כי "דרך אחת היא – לעלות אל ארצנו הקדושה" ולא להגר לאמריקה. הם הגדירו את ההגירה לאמריקה כהליכה "מן הפח אל הפחת" והתריעו מפני סכנת ההתבוללות והאנטישמיות הצפויה ליהודים בארצות הברית. כמו כן הם קראו להקים אגודות עלייה לארץ ישראל בכל אחת מערי רוסיה, והתוו תכנית מעשית לגיוס כספים לרכישת קרקעות להקמת יישובים בארץ ישראל. את הכרוז הם חתמו במילים: "וזכות ארצנו הקדושה תעמוד לנו שלא נדע מהיום עוד מכל צרה, וישכון ישראל לבטח, אמן".[4]

פגישה עם הברון רוטשילד וייסוד מזכרת בתיה

בקיץ תרמ"ב (1882) יצא הרב מוהליבר למערב אירופה כדי לגייס משאבים מבעלי הון למען יישוב ארץ ישראל. הוא הגיע לפריז שבע אכזבות, וגם שם נכשל בניסיונותיו לקבל סיוע מהברון הרוסי הוראצי (הוראס) גינצבורג ומחברת 'כל ישראל חברים'.

הברון בנימין אדמונד דה רוטשילד

הרב מוהליבר לא נואש והמשיך במאמציו, ולבסוף זכה להצלחה רבה ממקור אחר, הצלחה שחוללה מפנה בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל. בתיווכו של הרב צדוק כֶּהן, רבה של פריז, נקבעה לרב מוהליבר פגישה עם הברון בנימין אדמונד דה רוטשילד בשעות אחרי הצהריים של יום טוב ראשון של חג הסוכות תרמ"ג (1882). על אף גילו המתקדם צעד הרב מוהליבר כשעתיים ברגל עד

4. זמן קצר לאחר עליית ביל"ו חדלו הרב סולובייצ'יק והרב מייזל מפעילות למען יישוב ארץ ישראל בשל מעורבותם של גורמים חילוניים בתנועת חיבת ציון.

למשכנו של הברון, שם התקיימה הפגישה שבה השתתפו גם הרב צדוק כָּהן ומר מיכאל ארלנגר, יועצו של הברון.

בתארו את הפגישה ציין הרב מוהליבר כי בתחילת השיחה הפגין הברון קרירות רבה, אך בתוך פרק זמן קצר הצליח לרכוש את לב הברון לרעיון של חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל.[5] בפגישה זו סוכם להקים 'מושבת דגם' אשר תשמש מנוף להקמתן של עשרות מושבות חדשות בארץ ישראל. הברון והרב סיכמו על דרכי עבודתם: הרב מוהליבר יהיה אחראי לגייס למשימה חברים מתאימים, והברון יהיה מופקד על ההוצאות הכספיות להקמת המושבה.

לנציג הרב מוהליבר במילוי משימה זו התמנה יחיאל ברי"ל, עורך עיתון 'הלבנון'. בסופו של דבר, לאחר חיפושים לא מעטים, נבחרו להקים את המושבה, בעצה אחת עם הרב מרדכי גימפל יפה רבה של רוז'ינוי, עשרה ראשי בתי אב מהכפר פבלובקה שברוסיה, ואליהם התווסף אדם נוסף.[6] בתארו את תכונות מייסדי המושבה כתב הרב מוהליבר כי "כולם עובדי אדמה מנעוריהם כשרים וירא ה' למאד".[7] כך קמה המושבה עקרון, לימים מזכרת בתיה, על שם אֵם הברון. ההחלטה להקמתה הייתה הסנונית הראשונה לפעילותו הרחבה והענפה של הברון רוטשילד בחידוש ההתיישבות היהודית בארץ ישראל.[8]

5. תיאור הפגישה והדברים שהשמיע הרב מוהליבר באוזני הברון מובאים על ידי הרב מימון בספר שמואל עמ' כא-כב (מובא בנספח 2, להלן, עמ' 110–112). על תוכן השיחה עם הברון ראו גם עדותו של יהודה אפל, בתוך ראשית התחיה, עמ' 552. לאחר הפגישה הציע יועץ הברון הרב איזידור לרב מוהליבר כסף להוצאות הנסיעה, הרב מוהליבר סירב להצעה זו וכתגובה לכך בירך הרב איזידור ברכת 'שהחיינו' כי בפעם הראשונה ראה רב מפולין שמסרב לקבל כסף (בתוך ראשית התחיה, עמ' 554). פגישה זו קדמה לפגישה של יוסף פיינברג, ממייסדי ראשון לציון, שהתקיימה כשלושה שבועות לאחר מכן (ראו בנספח שם, הערה 2).
6. על בחירת מייסדי מזכרת בתיה וקורות עלייתם לארץ ראו ברייל, יסוד המעלה.
7. שו"ת מהר"ש מוהליבר, אורח חיים, סימן יט.
8. על תולדות מזכרת בתיה ראו נאור, ספר למזכרת; פינקל, גיבורי כח נשכחים.

ועידת קטוביץ'

כשנתיים לאחר ייסוד אגודת חובבי ציון בוורשה, ובעקבות התרחבות התנועה והקמת אגודות חדשות ברחבי אירופה, התעורר צורך בכינוס האגודות השונות של חובבי ציון שפעלו עד אז רק כאגודות מקומיות. הרב מוהליבר היה בין המחליטים לכנס את הוועידה בעיר קטוביץ', ובמעמד חגיגי זה לציין גם את יום הולדתו המאה של השר משה מונטיפיורי.[9] בוועידת קטוביץ', אשר התכנסה בחודש מרחשוון תרמ"ה (1884), השתתפו שלושים ושישה צירים מחמש ארצות שונות, ודנו בה בדרכים לחיזוק היישוב היהודי בארץ ישראל.[10]

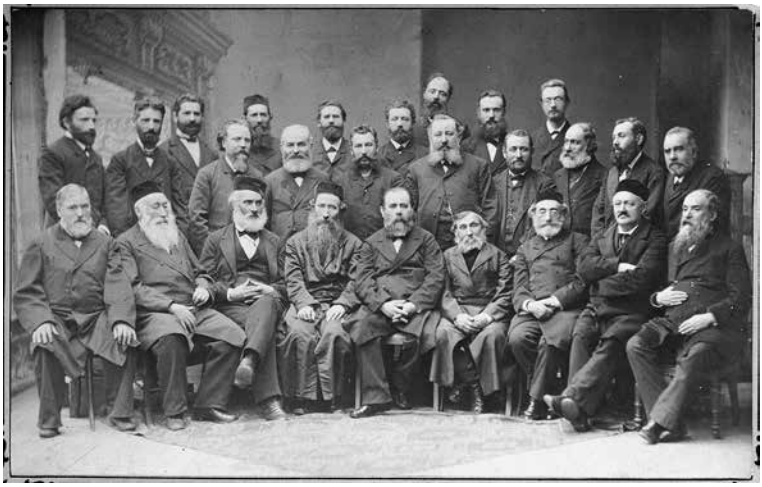

משתתפי ועידת קטוביץ;
הרב מוהליבר, נשיא הכבוד של הוועידה, רביעי משמאל בשורה הראשונה

9. על ועידת קטוביץ' ראו אפל, בתוך ראשית התחיה, עמ' 171–195.
10. לימים הוגדרה ועידה זו על ידי הרצל כ"קונגרס הציוני הראשון" (**די וולט**, 18.6.1897, גיליון 3; מופיע להלן נספח 4, עמ' 115, וראו גם ארקין, הציוני המדיני הראשון).

יו"ר הוועידה, ד"ר יהודה ליב פינסקר, הדגיש בפתח דבריו כי הוועידה שמה לה למטרה לכונן "מוסד שיהיה לתועלת לעם היהודי" ובהמשך דבריו הדגיש כי הוועידה תפתח "לעמנו דרך חדשה למסע לאושר ולפעילות שהיא באמת לכבוד האדם".[11]

הרב מוהליבר שימש נשיא הכבוד של הוועידה, ובישיבת הסיכום שלה הוא נשא נאום נרגש. בנאום זה ערך הרב מוהליבר הקבלה בין חזון העצמות היבשות בספר יחזקאל לבין האירועים שהתחוללו בעם ישראל בתקופתו, ועורר בשומעיו את התקווה כי כשם שבחזון יחזקאל העצמות היבשות לבשו בשר ורוח, כך יוכלו נידחי ישראל לשוב לארצם ולחדש ימיהם כקדם.[12]

בוועידת קטוביץ' הוחלט בין היתר על הקמת ארגון גג לכלל אגודות חובבי ציון והושגו בה הישגים גדולים וחשובים. ההישג החשוב ביותר הוא עצם החיבור של זרמים שונים ביהדות להגשמת חזון שיבת ציון.[13]

בין החלטות ועידת קטוביץ' נתקבלה ההחלטה: "לשלוח מלאָכוּת [משלחת] לבירת תוגרמה [טורקיה] כי תסיר כל מפריע מדרך ההתיישבות בארץ הקודש".[14]

ההחלטה לשגר משלחת לסולטאן הטורקי עלתה בקנה אחד עם תפיסתו של הרב מוהליבר ש"הגאולה תהיה בדרך הטבע", וכדי להחישה מחובתנו ש"נשתדל לפני כל מלכי תבל ורוזני ארץ שיסכימו להיטיב עם עמנו תחת הצרות והמכאובים אשר הציקו אבותיהם

11. כתבים ב, תעודה 420, עמ' 571.
12. הנאום מובא להלן סימן ט, עמ' 234–235.
13. ראו גולדשטיין, אנו היינו הראשונים, עמ' 87: "בקאטוביץ בפעם הראשונה ישבו יחד יריבים החלוקים ביניהם בשאלת צביונה התרבותי והדתי של מדינת היהודים. החיבור שנוצר בתנועה בין פינסקר למוהליבר סימל דווקא דו קיום חדש בחברה היהודית. המטרה המשותפת, הקמת אוטונומיה לאומית־יהודית בארץ ישראל, הושיבה את נציגי שני המחנות זה בצד זה ודחפה לניסיון הראשון לגבש סטטוס קוו חדש בקרב היהודים. ועידת קאטוביץ היא שהובילה לאותם הישגים, ומכאן חשיבותה ההיסטורית".
14. כתבים, ב, תעודה 420, עמ' 582.

לאבותינו".[15] לשיטתו "החכמים, הרוזנים והשועים מעמנו, הראויים לעמוד בהיכל מלך" הם שצריכים לייצג את עם ישראל לפני אומות העולם, ולא אלה "אשר הקדישו כל ימיהם לתורה ולעבודה, וחוץ מכותלי בית המדרש אינם יודעים עד מה".[16]

הרב מוהליבר, שהיה בעל חוש פוליטי נדיר ויכולת ראיית הנולד, התנגד לפרסום החלטות ועידת קטוביץ', כי חשש שהפרסום יזיק לפעילות המדינית אצל הממשל הטורקי. ימים אחדים לאחר הוועידה, בב' בכסלו תרמ"ה (1884), שלח מכתב לד"ר פינסקר בעניין:

> במכתבי זה מצאתי חובה בנפשי להעיר את כבודך, כי מאחר אשר גדולי אשכנז יתחילו לפעול בענין הקדוש והנשגב אשר אנחנו עוסקים בו, יתפרסם בלי ספק הדבר ויגיע גם לאזני ממשלת תוגרמא [טורקיה], ויכול לצמוח מזה נזק גדול לכלל הענין, על כן לפי דעתי חובה עלינו להקדים ההשתדלות אצל הממשלה הנ"ל בכל האמצעים שיהיה באפשרי, שתתן רשיון גלוי על הקאלאניזאציע [ההתיישבות] טרם יגיע לאזנה על ידי אחרים את פעולתנו והשתדלותנו בזה.[17]

אכן, חששותיו של הרב מוהליבר התממשו. זמן קצר לאחר ועידת קטוביץ' החמירה ממשלת טורקיה את מדיניותה בבלימת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, כדי למנוע עלייה המונית של יהודים שתדחק את רגלי הערבים. הממשלה הפסיקה לספק רישיונות לבניית בתים חדשים במושבות החדשות, אסרה רכישת קרקעות על ידי יהודים ואסרה על יהודים שביקרו בארץ לשהות בה יותר משלושים יום.

הרב מוהליבר העניק משקל רב להשפעה על ממשלת טורקיה

15. להלן עמ' 228–229.
16. שם.
17. כתבים, ב, תעודה 427, עמ' 610.

להסיר את הגזרות באופן ישיר ובדיפלומטיה חשאית, וחתר לפעול בתיאום מלא עם הברון רוטשילד לביטול הגזרות "בחשאי על ידי עושי רצונו".[18]

ועידת דרוזגניק

בעוד שוועידת קטוביץ' מסמלת אחדות בין אגודות חובבי ציון השונות ושיתופי פעולה פוריים בין חבריה ממחנה "המשכילים" לבין שומרי התורה, הרי שמוועידת דרוזגניק שהתקיימה בקיץ תרמ"ז (1887) מצטיירת תמונה הפוכה.

הידיעות שנפוצו כי מייסדי גדרה הינם מחללי שבת גרמו לכך שרבנים ידועים ובעלי השפעה נטשו את תנועת חיבת ציון ובעקבותיהם נטשו רבים וטובים. כפועל יוצא מכך, הכנסות התנועה הלכו והצטמצמו.

במהלך דיוני הוועידה בא לידי ביטוי המתח הרב ששרר בהנהגת התנועה בין חברי המרכז שהיה באודסה, שרובם ככולם היו ממחנה "המשכילים", לבין המרכז בוורשה שמרבית חבריו נמנו על שומרי התורה.

מתח זה הגיע לשיאו כאשר במהלך הדיונים הרב מוהליבר לא היה יכול לכבוש את כאבו ואכזבתו מהנהגתה החילונית של התנועה שהביאה להתרחקות ציבור שומרי התורה. הוא קרא בקול גדול "הנני מבקש יהודים כשרים". קריאתו ומשאלתו זו של הרב מוהליבר להעמיד בראש התנועה "יהודים כשרים" הדהדה לא רק בעת דיוני הוועידה אלא גם שנים רבות לאחר מכן. חלק מסיכומי הוועידה היה להגדיל את ייצוגם של שומרי התורה במוסדות העליונים של

18. כתבים, ג, תעודה 476, עמ' 27. רמז לפעילותו החשאית של הברון רוטשילד לביטול הגזרות אפשר למצוא במכתבו של מיכאל ארלנגר, יועצו של הברון, לרב מוהליבר: "הממשלה התורכית מתייחסת להגירה היהודית לארץ ישראל בחשד רב, והיא מבקשת לבלום אותה בכל צורה אפשרית, מצד זה כבר נעשה הרבה והוקרבו קורבנות ניכרים" (שם, תעודה 572, עמ' 235).

התנועה. במגמה להגדיל את ההכנסות של תנועת חיבת ציון לחיזוק ההתיישבות בארץ עלה הרעיון להעמיד קערות ל"פדיון כפרות" בערב יום הכיפורים בבתי הכנסת. יחד עם רבנים נוספים חתם הרב מוהליבר על קול קורא שפורסם בעותקים רבים בבתי הכנסת ברחבי אירופה.[19]

לאחינו היקרים והנכבדים
דורשי שלום ציון ומצפים לבנינה,
במקומותיכם למושבותיכם רב
שלום

זכרו את ה' מרחוק וירושלים תעלה על לבבכם, וערב יום צום הקדוש הבא לקראתנו לשלום, השתדלו נא להעמיד קערות בבתי כנסיות ומדרשות, גם קראו נדבות השמיעו למשמעו אחינו העובדים על הרדי ציון במושבות פתח תקוה, גדרה, ויסוד המעלה. ואחינו בני ישראל בטח לא יקפצו את ידיהם מלבא לעזרת הענין הקדוש והנעלה הזה, ומכרם ישחרו לבניו המקלט האחד כאביתנו הסוערה.

ובזכות זה יחיש ה' לגאלנו, יכתבכם ויחתמכם לחיים וכל טוב, תזכו לראות בנחמת עיר קדשנו והשוכן בציון ישלח ברכה והצלחה בכל מעשי ידיכם ומתוך מדשי תבורכו סלה.

הננו חותמים ברגש כבוד וברכת שנה טובה.

נפתלי צבי יהודה ברלין
שמואל בהרב מוהריל מאהליזוער
מרדכי בהרב מוהרי"ל מבוסק

נושאי לדגלי הקערות

ישוב ארץ ישראל

ה'קול קורא' המקורי שפורסם בעיתון המליץ

19. הרעיון להנחת 'קערות' לפדיון כפרות בערב יום הכיפורים בבתי הכנסת לחיזוק ההתיישבות בארץ ישראל עלה עוד בשנת תרמ"ה (1885) אך קרם עור וגידים בשלהי שנת תרמ"ז (1887). הקול קורא הראשון פורסם בעיתון המליץ בי"ח באלול תרמ"ז (1887) בחתימתם של הנציב"ב מוולוז'ין, הרב מוהליבר והרב מרדכי אליאשברג, והופץ בעותקים רבים בקהילות ישראל. בשנים הבאות חתמו על הכרוז גם רבנים נוספים, ביניהם גם הרב יצחק אלחנן ספקטור רבה של קובנה. אגודת ליבוי הייתה האחראית לאיסוף הכסף, שהניב סכומים לא מועטים כבר בשנה הראשונה, אולם נאלצה להפסיק את פעילותה בעקבות חקירה של השלטונות. מאוחר יותר לקחה על עצמה אגודת המזרח"י שבראשה עמד הרב מוהליבר את הפיקוח על התרמה זו (ראו בעניין זה **העברי**, 11, עמ' 13–14; ספר העליה הראשונה, א, עמ' 163).

פולמוס בני גדרה

תנועת בילו"[20] הייתה ארגון נוער יהודי לאומי שנוסד באוקראינה בשנת תרמ"ב (1882) לאחר פרעות 'סופות בנגב'. חבריה דגלו בשיבה לארץ ישראל, בתחייתו המדינית־כלכלית והלאומית־רוחנית של העם היהודי בארץ ישראל ובתחיית השפה העברית. במסגרת בילו"ו עלו לארץ ישראל בסך הכל כשישים עולים ומהם נותרו בארץ כחמישה עשר בלבד. רוב הנשארים הקימו בשנת תרמ"ד (1884) את המושבה גדרה.[21]

על מייסדי גדרה יצאה שמועה כי אינם מקפידים לקיים מצוות. אורח חייהם עורר מחלוקת עמוקה בקרב חובבי ציון ברוסיה לגבי המשך התמיכה בהם. היו שסברו שעצם ישיבתם בארץ ישראל היא בעלת ערך ולכן גרסו שיש להמשיך לתמוך בהם אף שאינם מקפידים על שמירת תורה ומצוות. לעומתם היו לא מעטים שצידדו בהפסקת התמיכה בהם, ואף בנקיטת צעדים חריפים יותר, וכך סברו הרב מוהליבר והנצי"ב. על עמדתו של הרב מוהליבר אפשר ללמוד ממכתב שכתב לד"ר פינסקר:

> הן אמת כי האחדות הוא דבר היותר גדול בכל עם ועם ובפרט לעם בזוז ושסוי כעמינו, אבל אם לא נתאמץ בכל יכולתנו לראות, שהאנשים אשר עלו שמה יהיו שומרי תורה ומצוותיו, ידע כבודו הרם, כי לא יתאחדו שם עם אחינו אשר הם תושביה מכבר, ואם כן אין אנו מסייעים לעשות אחדות ושלום, אבל אנו מרבים פירוד ומחלוקת.
> ועל כבודו הרם החובה ליתן חכמה ודעת בלב אוהביו, כי אם חלילה הבאים שם יפרו את התורה והמצוה, אזי יהרסו את

20. השם בילו"ו הוא ראשי תיבות של הפסוק: "בית יעקב לכו ונלכה באור ה'" (ישעיהו ב, ה).
21. ראו שלמון, תנועת הבילויים, עמ' 117.

היישוב עד היסוד ויגרמו רעות גדולות ועצומות לכלל אחינו, כי היחשוב כבודו הרם, כי ארץ הקדושה היא כארץ אשכנז או צרפת או אף כארץ רוסיא, אשר תוכל לקלוט אל תוכה כשומר תורה כמפר תורה? לא כן הדבר. העם היושב בקרבה עד היום מאחינו האשכנזים הם נשויי פשע יראים ושלמים עם ה׳ ותורתו, מקנאים גדולים, ואם יתברר אצלם על איזה אנשים כי לא שמרו חוקי התורה בפרהסיא, אזי יתעבום וישנאום וישקצום, ואת אשר יהיה ביכולתם לא יניחו מלרדפם ולהדפם. ומה יהיה תוצאות דברים כאלה?

על כן עלינו לעשות כל מה שאפשר להשיב את בני גדרה לדרך התורה והמצווה, **ואם לא יאבו לשמוע לקול הורים אזי אין אופן אחר כי אם שילכו להם למדינות שבחוץ לארץ ויעשו מה שלבם חפץ.**[22]

במכתבו לנציב״ב (הרב נפתלי יהודה צבי ברלין) כתב הרב מוהליבר: ״לו היו בני ביל״ו היושבים בגדרה עוזבים את הקאלאניא, וילכו להם לחוץ לארץ, היה טוב מאד״.[23] גם הנציב״ב, שהיה ידוע בחיבתו הגדולה לארץ ישראל, כתב לפינסקר דברים דומים: ״טוב יותר לפזר כמה אלפים פראנק וליתן להם לשוב לחוץ לארץ ולהושיב בגדרה אנשים כשרים מיושבי ירושלים החפצים בעבודת הארץ באמת״.[24]

בסופו של דבר נפתר הסכסוך בין הצדדים באמצעות הצעתו של פינסקר למנות את ר׳ יחיאל מיכל פינס למפקח הרוחני על המושבה. הצעה זו לא הניחה בתחילה את דעתו של הנציב״ב, אך בעקבות מכתב של הרב מוהליבר אליו הוא השתכנע ונתן את הסכמתו לכך.[25]

22. להלן סימן י סעיף יב, עמ׳ 260 (ההדגשה אינה במקור).
23. להלן סימן י סעיף ב, עמ׳ עמ׳ 244.
24. להלן סימן י סעיף ה, עמ׳ עמ׳ 249.
25. יש לציין כי דעתו של הרב מוהליבר על תושבי גדרה ושאר המושבות בארץ שעליהן יצא לעז השתנתה מן הקצה אל הקצה לאחר ביקורו בארץ ישראל בשנת תר״ן. ראו להלן בפסקה ״נסיעת הרב מוהליבר לארץ ישראל״, עמ׳ 52.

פולמוס השמיטה

עוד לא יבשה הדיו על פולמוס בני גדרה והנה עלתה על הפרק בערב שנת השמיטה תרמ"ט שאלת קיום השמיטה על ידי המושבות החקלאיות שקמו בארץ.[26] המושבות החדשות היו אז בראשית דרכן והשבתת העבודה בהן במשך שנה שלמה עלולה הייתה לגרום לקטיעת התפתחותן בעודן באיבן ולסתימת הגולל על רעיון חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל. לנוכח מצב זה, פנו עוד בראשית שנת תרמ"ח פקידי הברון בארץ אל רבני ירושלים בבקשה למצוא פתרון הלכתי להמשך העבודה בשנת השמיטה, ואולם בקשתם נדחתה. באותה עת פנו גם נציגי הברון בצרפת אל הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה בשאלה כיצד לנהוג בשנת השמיטה. חובבי ציון גם הם היו מוטרדים מהעניין, ולכן פנה נציגם, ד"ר פינסקר, אל הנצי"ב מוולוז'ין בבקשה למצוא פתרון הלכתי לשאלה זו.

משחלפה כמעט מחצית משנת תרמ"ח ועדיין לא התקבלה תשובה מהרבנים הללו, פנו חובבי ציון אל הרב מוהליבר בבקשה למצוא פתרון הלכתי לסוגיה זו. הרב מוהליבר נשאל בעניין זה כבר בשלהי שנת תרמ"ז, ובאותו הזמן הוא התלבט בעניין ולא נקט עמדה חד משמעית. מצד אחד הוא קבע כי ניתן לבסס היתר הלכתי לעבודת האדמה בשנת השמיטה על ידי מכירת הקרקע לנכרים. יחד עם זאת הוא סבר כי כדאי להתאמץ ולנסות לקיים את מצוות השמיטה ללא הזדקקות להיתר מכירה:

> כי אם באה לידנו האפשרות לקיים את מצות שמיטה אחרי שנות אלפיים, שלא היתה לנו היכולת לקיימה, חושב אני, כי אולי כדאי לנו להחזיק במצוה גדולה זו ועל ידי זה נכבוש את

26. להרחבה על מצב המושבות הראשונות ערב שנת השמיטה ראו הוטרר, ובשנה השביעית, חלקים א-ב.

לב החרדים, שישובו אלינו ויחזיקו במצוות ישוב ארץ ישראל ויהיו חובבי ציון כמונו.[27]

עתה, משנשאל שוב בעניין, הגיע הרב מוהליבר לידי מסקנה כי למען הצלת המושבות מכיליון יש צורך ב'היתר מכירה' שיאפשר מכירה זמנית של האדמות לגוי, וכפועל יוצא מכך להפקיע את פירות הארץ מקדושתם. באופן זה ניתן יהיה בתנאים ובסייגים מסוימים להמשיך ולעבד את אדמות המושבות בשביעית. לאחר ליבון הלכתי מעמיק ולבטים לא מעטים, פרסם הרב מוהליבר יחד עם הרב ישראל יהושע טרונק מקוטנא והרב שמואל זאנוויל קלפפיש מוורשה את היתר המכירה. בפסקם התירו הרבנים את מכירת הקרקע לנוכרי, על מנת לאפשר את עבודת האדמה גם במהלך שנת השמיטה וזאת על מנת למנוע "חורבן הקאלאניות חלילה".[28]

ההיתר ניתן בכפוף לתנאים הבאים:

1. נוסח שטר המכירה של הקרקע לנוכרים ייערך ע"י בית הדין שבירושלים.
2. איכרים בעלי יכולת כספית ישכרו פועלים נוכרים לעבודות החקלאות ואילו האיכרים העניים אשר אין לאל ידם לשכור פועלים נוכרים יעשו את המלאכה בעצמם בכפוף להנחיות בית הדין שבירושלים אשר יקבע אילו מלאכות מותרות ואילו אסורות.
3. ההיתר מוגבל לשנת השמיטה תרמ"ט בלבד.
4. ההיתר מותנה בהסכמתו של "פאר הדור" הרב יצחק אלחנן ספקטור.

להיתר זה הצטרף, בסייגים נוספים, הרב יצחק אלחנן ספקטור.[29]

רוב המושבות בארץ פעלו על פי היתר המכירה, ועיבדו את

27. אפל, בתוך ראשית התחייה, עמ' 283. לסקירה על השמיטה ראו שם פרק השמיטה עמ' 279–311.
28. נוסח ההיתר מופיע להלן סימן יא, סעיף א, עמ' 265–266; וראו פוס, שטר היתר המכירה.
29. איגרת ההצטרפות של הרב ספקטור להיתר ומכתב שכתב לרב מוהליבר מופיעים להלן סימן יא סעיפים ב–ג, עמ' 266–269.

צילום היתר המכירה המקורי בכתב ידו של הרב מוהליבר

האדמה בשנת השמיטה. לעומת זאת כל תושבי מזכרת בתיה וחלק מחקלאי פתח תקוה נמנעו מלסמוך על ההיתר, ונהגו לפי פסק רבני ירושלים האשכנזים.

הודעה גלויה

הודעה גלויה של רבני ירושלים האשכנזים בדבר איסור העבודה בשביעית

החלטתם של מייסדי מזכרת בתיה שלא לסמוך על ההיתר גרמה למתח רב בינם ובין פקידי הברון שניהלו את המושבה והם הגיבו לשביתת העבודה עקב השמיטה בעונשים קשים. כך למשל נאסר על הרופא להעניק סיוע רפואי לתושבי המושבה, באר המים נחתמה ובית הספר במושבה נסגר.[30]

עמדת מייסדי המושבה גרמה גם להתערערות הקשרים המיוחדים והטובים ששררו בין הברון רוטשילד והרב מוהליבר. כפי שנזכר לעיל, הרב מוהליבר היה זה שביקש מהברון לתמוך בהקמת המושבה, ומשום כך ראה בו הברון אחראי כלפיו לגבי המתרחש בה.

במכתב שכתב הברון לרב צדוק כֶּהן והופנה לרב מוהליבר, תקף הברון את הרב מוהליבר על שאינו עושה דבר כדי להשפיע על מייסדי מזכרת בתיה לסמוך על היתר המכירה, ואף אינו משיב למכתביו.

בין השאר כתב הברון במכתבו:
לפי הוראתי כותבים לר' שמואל. מה עושה הרב הזה? הוא, אשר

30. ראו ארקין, נחשוני השמיטה; ארקין, הארות לפולמוס.

השליך על צוארי מאתיים נפשות והנושא באחריות כלפיי? אין הוא עונה לי אף במלה אחת...
העושה ר׳ שמואל משהו לעת כזאת? לא כלום. הוא האשם בכול, מפני שלפי רצונו עשיתי הכל, הוא אינו אומר דבר, ובשתיקתו הוא נותן תוקף למרידה. המכתבים הנשלחים אליו נשארים ללא תשובה. נראה שהוא אומר לנער מעצמו את האחריות ובה בשעה ההתרגשות הולכת וגוברת...
איש מהם לא ביקש עדיין סליחה. למרות זאת עוד מרשה לעצמו ר׳ שמואל לבקש ממני, שאני אשכח את הכול. לדבריו של ר׳ שמואל אין עוד כל ערך בעיניי, והמלצתו אין לה עוד כל תוקף בשבילי ואני בעצמי אראה מה לעשות. ככל שיתארך העניין, כן אקשיח את יחסי אליהם...
ידע נא ר׳ שמואל, שאת המתיישבים מעקרון, הם עם משפחותיהם, אשלח בחזרה אליו ואז יראה מה יכול הוא לעשות בהם. וחוץ מכרטיסי נסיעה לא אתן להם פרוטה.[31]

מזכרת בתיה בראשיתה; הבניין הגבוה מימין – בית הכנסת הראשון במושבה

31. כתבים, ז, תעודה 1838, עמ׳ 207 (המכתב נכתב במקור בגרמנית באותיות עבריות וכאן מובא התרגום שמופיע במהדורה הנזכרת).

מה העלה את חמת הברון על הרב שמואל מוהליבר, ומדוע לא השיב הרב על מכתבי הברון? הסבר לשאלות אלה הביא נכדו של הרב מוהליבר, ד"ר יוסף מוהילבר:

> הגאון רבי שמואל מוהליבר ז"ל לא ידע אז מנוחה, וכמה פעמים כתב להעקרונים [תושבי מזכרת בתיה] וגם טלגרמות שלח להם להטותם מדרכם, אבל כל עמלו עלה בתוהו. בינתיים פרצה המחלוקת הידועה בעקרון. בימי המבוכה ההם קבל הגאון רבי שמואל מוהליבר כמה מכתבים מהברון רוטשילד להתערב בדבר ולהשפיע על העקרונים. הגאון רבי שמואל מוהליבר בקש לנסוע לארץ ישראל לשם כך, אבל הוא חלה בעת ההיא, והרופאים אסרו עליו את הנסיעה הזאת. אז אמר הגאון רבי שמואל מוהליבר בלבו: אם הוא יחזיר תשובה להבארון ויספר לו את הדברים כהויתם – כלומר שהוא כבר עשה את כל מה שהיה בידו לעשות ולא הצליח – ודאי יגדל עוד יותר כעסו של הבארון על העקרונים, והכעס הזה ימיט אסון על העקרונים ועל הישוב כולו. לפיכך החליט שלא להחזיר תשובה כלל לבארון, ובזה יעלה עליו אמנם חרון אפו של הנדיב הגדול, אבל יסיר את חרון אפו מעל העקרונים, משום ששתיקה זו יהיה פירושה שהרב מוהליבר, ולא העקרונים, אשם בדבר, משום שהוא לא רצה להשפיע עליהם.[32]

מהאמור לעיל ניתן ללמוד על גדולתו של הרב מוהליבר ועל חיבתו הרבה למייסדי מזכרת בתיה, שגונן עליהם אף שלא צייתו לפסק שלו, והיה נכון לספוג עלבונות קשים ביותר ובלבד שלא לעורר ולהגביר את חמת הברון עליהם.

מכתב הביקורת של הברון רוטשילד כאב מאוד לרב מוהליבר,

32. כתבים (מהדו' דוריאנוב), ב, עמ' 778.

והוא ביקש להניחו למראשותיו לאחר מותו,[33] זאת כנראה מתוך כוונה שמכתב זה ילמד עליו זכות בבית דין של מעלה.

ועידת וילנה

בחודש אב תרמ"ט התקיימה בווילנה ועידת חובבי ציון, ובה נבחר הרב מוהליבר לראשות התנועה לאחר שד"ר פינסקר התפטר בשל בריאותו הלקויה. הרב מוהליבר ראה חשיבות גדולה בנטילת מושכות התנועה משום שסבר שרק על ידי הנהגה דתית ורבנית ראויה יש סיכוי למשוך אל התנועה את המוני יהודי רוסיה, וכפי שתיאר זו משה ליב לילנבלום מראשי ההנהגה המשכילית באודסה:

> הגאון מביאליסטוק [הרב מוהליבר] הציע כדברים האלה: עוד מראשית תנועת הישוב נמסרה ההנהגה בידי המשכילים אשר אין המון העם מאמין בהם, על כן רפו ידי חובבי ציון. את הקלקול הזה הבין מראש ועל כן היה עם לבבו לעמוד זה מכבר בראש הענין אך לא עלתה בידו. עתה מצא שעת הכושר לזה והוא מציע למנות אותו ואת הרש"י פין לכלכל את כל עניני חובבי ציון. לא כבוד אני מבקש מכם, הוסיף הגאון, אך הריני חפץ להיות שמש אצלכם.[34]

בוועידה הוחלט, בין היתר, לשגר מכתב בשם כל משתתפי האסיפה למייסדי מזכרת בתיה בבקשה לקבל את מרות פקידי הברון ולסיים את סכסוך השמיטה. כן הוחלט להפוך את 'שבת נחמו', לשבת לכבוד ארץ ישראל, ובה יעודדו בבתי הכנסת לתרום לטובת ההתיישבות בארץ ישראל.[35] לאחר ועידת וילנה החלו הרב מוהליבר ומקורביו

33. הערשברג, פינקס ביאליסטוק, עמ' 173 הערה 17.
34. לילנבלום, דרך לעבור גולים, עמ' 144.
35. אפל, בתוך ראשית התחיה, עמ' 143; כתבים, ו, תעודה 1356, עמ' 166.

ליזום פעולות שונות להרחבת פעילות התנועה, ובהן: פרסומים רבניים התומכים בתנועה, הקמת אגודות התיישבות ועוד.[36]

ועידת אודסה

הפעילות של חובבי ציון עד לשנת תר"ן (1890) נערכה בחשאי, וזאת מאחר שהתנועה לא קיבלה את אישור הממשלה הרוסית לפעילותה.

לנוכח מצב זה, לא אחת אירע שפעילי חיבת ציון נהגו לשרוף את הכתבים הקשורים לפעילות ציונית על מנת להעלים עקבות. לדאבון הלב, גם הרב מוהליבר נאלץ לנקוט בדרך זו להעלמת כתביו.

יהודה לייב אפל, מפעילי תנועת חיבת ציון, מספר בזיכרונותיו כי לאחר הלשנה לממשלה הרוסית על פעילותן של אגודות חובבי ציון בערי ליטא, נסע לביאליסטוק כדי להתייעץ עם הרב מוהליבר כיצד ניתן למַזעֵר את הנזק לתנועה. וזה תיאורו:

> באור ליום הששי שעה ארבע בלילה באתי אל ביתו, העירותיו משנתו והודעתיו מכל, ויחדיו השלכנו חבילות חבילות מכתבים וכתבים הנוגעים לחיבת ציון אל התנור המוסק לאפיית חלה לשבת. ליבי התפקע והתכווץ בקרבי למראה אותיות הפורחות מן הנייר הבוער באש, אותיות שהיה בהן חומר יקר לתולדות תנועת התחייה בראשית שנות יצירתה. את הכל השליך הרב לתוך האש ואך את החוזה בדבר עקרון [=מזכרת בתיה] שם בכיסו בבגדיו בתקווה כי אם גם תהיה ביקורת וחיפוש בביתו לא יעזו למשמש ולחפש בכיסו.[37]

אולם בחודש אדר תר"ן (1890) חל מפנה משמעותי במדיניות הממשלה, ותנועת חיבת ציון קיבלה אישור מטעם הממשלה הרוסית

36. ראו שלמון, העימות.
37. אפל, בתוך ראשית התחיה, עמ' 155 (=ספר שמואל, עמ' קעח).

לפעול כ׳חברה לתמיכת עובדי אדמה בארץ ישראל ובסוריה׳. עם קבלת האישור יצאה התנועה מהמחתרת, החלה לפעול בגלוי ובפומבי והנהגתה חזרה לאודסה שהייתה מקום מושב והשפעה של המשכילים. במציאות זו פחתה השפעת הרב מוהליבר על הנהגת התנועה. אף על פי כן הוא פעל גם אז בצורה אינטנסיבית לעבות את פעילות התנועה, כמו גם להגדיל את השפעתם של הגורמים הדתיים בתנועה, מתוך הכרה שרק בשיתוף פעולה בין כלל חובבי ציון תיתכן פעילות משמעותית. כפי שציין משה ליב לילנבלום:

> האמת נתנה להאמר כי מיום שנתאשר ספר התקנות לחברת התמיכה והועד באדעסא פועל פעולתו בגלוי, עומד הגאון על ימין הועד ומחזיק בו בכל כחו, משתדל להרבות הכנסותיו ומגין עליו בכל עז ואיננו חובב ציון לעצמו בלבד.[38]

כחודשיים לאחר מכן, בחודש אייר, נתכנסה לראשונה ועידה פומבית של חובבי ציון, בעיר אודסה. באסיפה זו, שבה השתתפו 162 נציגים של חובבי ציון, נידון מצב המושבות בארץ והוחלט על שיגור משלחת לארץ ישראל שתבדוק את מצב המושבות במטרה ״להביא ידיעות פנימיות מכל הנוגע ליישוב הארץ ולמסור הכול בכתב מבואר ומפורש לראשי הועד למען ידעו את אשר להם לעשות לטובת בני עמנו...״.[39] ברקע החלטה זו עמדו מתחים רבים שנותרו אחרי פולמוס השמיטה בין היישוב הישן לבין היישוב החדש, וכן בין פקידי הברון לבין

38. לילנבלום, דרך לעבור גולים, עמ׳ 144.

39. מתוך פרוטוקול הוועידה (נדפס ב**הצפירה**, תר״ן [2.5.1890], גיליון 89). למעשה הוחלט על שליחת המשלחת כבר באגודת וילנה, אולם בפועל הדבר נדחה עד לאחר קבלת האישור הרשמי לוועד האודסאי (ראו גודלשטיין, אנו הראשונים, עמ׳ 175).

המתיישבים, כמו גם מתחים שנותרו אחרי פולמוס בני גדרה.
חלק ממשתתפי האסיפה הצטלמו בסיומה בתמונה יצוגית.[40]

חלק ממשתתפי ועידת חובבי ציון באודסה בשנת תר"ן (1890);
הרב שמואל מוהליבר במרכז, שורה שנייה, חמישי מימין

40. תמונה זו תוארה בפרוטוקול הוועידה: "האספות והבחירות כלו במוצאי שבת 14 באפריל וביום המחרת 15 נצטיירו ציור פאטאגרפי [הצטלמו] ראשי הוועד ממלאי מקומם ורואי החשבון ביחד עם כל צירי האגודות על טבלא אחת (גרופא) כולם בכיסוי ראש לכבוד הרה"ג מהרש"ם מביאליסטוק ולכבוד קדושת היהדות לאות זיכרון לימים רבים".

נסיעת הרב מוהליבר לארץ ישראל

על פי החלטת ועידת אודסה, יצאה משלחת שמנתה כשישה עשר נציגים של אגודות חובבי ציון בראשות הרב מוהליבר למסע בארץ ישראל לבדיקת מצב היישוב היהודי המתחדש בארץ.[41]

בי״ט באייר תר״ן (1890) ליוו כאלפיים איש את חברי המשלחת אל נמל אודסה. בין המלווים היה גם מנחם אוסישקין שתיאר את הרושם שהותיר עליו המעמד, ובעיקר ברכתו הנלהבת של הרב מוהליבר:

> אנחנו כולנו לוינו אותם אל האניה, ואנוכי לעולם לא אשכח את פרצופו המזהיר של הרב הגדול הזקן הזה, כשישב על מכסה האניה ודמעות זולגות מעיניו, וקורא מתוך חדוה פנימית: ׳אני נוסע לארץ ישראל׳.
> את כל אחד ואחד מהנפרדים ברך בלחיצת יד ובברכה מיוחדת, ועל ראשי שם את ידיו ובהתלהבות מיוחדת קרא: ׳אני מברך אותך להשאר תקיף בדעתך, להתיישב ולעבוד ברוחב בארצנו׳. ברגש קדש עזבתי את האניה – ולעולם לא אשכח את הברכה הזאת.[42]

במהלך הפלגתם עגנה אנייתם בנמלי ארצות שונות, וזו הייתה הזדמנות לבקר את הקהילות היהודיות באותן ערי נמל. בהגיעם לקונסטנטינופול (איסטנבול) הייתה לרב מוהליבר ולמשלחת פגישה

41. להרחבה בעניין מסע זה ראו מוסקט, על הרי ישראל; ציוני דרך – כתב עת לתולדות מזכרת בתיה וארץ ישראל, תשע״ז, גיליון 40; שקלאר, מסע המושבות הראשון. יש לציין כי מסע המושבות של הרב מוהליבר קדם בכמה שנים למסעו של הרצל לארץ ישראל (בשנת 1898), ולמסע המושבות של הרבנים בראשות הראי״ה קוק והרי״ח זוננפלד (בשנת 1913).
42. ספר שמואל, עמ׳ קט.

מרגשת עם הרב משה הלוי, החכם באשי – הרב הראשי של כלל היהודים באימפריה העות׳מנית.[43]

המשלחת הגיעה לנמל יפו בראש חודש סיוון. את המשלחת באו לקבל רבים מתושבי העיר, משלחת נכבדה של ׳היישוב הישן׳ בראשות מזכיר הוועד הכללי ר׳ יוסף ריבלין, נציגי ׳היישוב החדש׳, ראשי פקידות הברון, נציג מהקונסוליה הרוסית ביפו ורבנים ובהם הרב מרדכי גימפל יפה. חברי המשלחת התאכסנו ביפו בבית המלון ׳האטעל פאלעסטינא׳ אשר היה נקודת יציאה לביקורם במקומות השונים בארץ. עוד ביום הגיעם יצאה המשלחת לביקור במקווה ישראל, ולמחרתו ביקרו בפתח תקוה וביהודיה (יהוד).

לקראת חג השבועות עלו חברי המשלחת לחוג את חג מתן תורה בירושלים. קהל גדול המתין על אֵם הדרך מחוץ לירושלים:

> ויעלו עם הגאון הרב שמואל מוהליבר על הר מקום הקודש – כבוד הרב שמואל מוהליבר התפלץ ועיניו הורידו דמעות במבטו הראשון הצופה על פני ירושלים. ויקרע בגדיו, ויסע הלוך ונסוע עד גשתו אל בית המלון ׳האטעל יערוזאלעם׳. בנוחו ממסעו קיבל בחדר מיוחד ברכת שלום משלוחי העדה ונכבדי העם אשר באו לברך את בואו.[44]

חברי המשלחת שהו בירושלים כשבוע ימים. בפרק זמן זה ביקרו במוסדות התורה והחסד שבעיר. הרב מוהליבר ביקר גם בביתם של הרב יהושע ליב דיסקין והרב שמואל סלנט, ברי הפלוגתא שלו בנושא היתר המכירה, שקיבלו אותו בחמימות ובחיבה רבה. במהלך שהותם בירושלים נסעו חברי המשלחת לחברון כדי להשתטח על קברי האבות וללמוד על דרכי הקהילה היהודית בעיר.

43. **המליץ**, תר״ן (17.5.1890) גיליון 107.
44. **הצפירה**, תר״ן (9.6.1890), גיליון 118.

לבקשתו של הרב סלנט נשא הרב מוהליבר דרשה בבית הכנסת הגדול 'בית יעקב' אשר בחצר חורבת רבי יהודה החסיד.

כשעה עוד לפני העת הקבועה נקבצו המון רב מקהילות האשכנזים לבית הכנסת הנזכר והבית נמלא עד אפס מקום לעמוד, ובשעה העשירית הופיעו לבית הכנסת הדרת כבוד הרבנים הגדולים מהרש"ס [מורנו הרב שמואל סלנט] ומהרש"ם [מורנו הרב שמואל מוהליבר] ולפניהם השמשים לפנות הדרך בין ההמון הרב. כבוד הרב שמואל מוהליבר עלה על המעלות שלפני 'ארון העדות' ומשם הטיף אמרותיו אמרות טהורות בשפה צחה ונעימה, ויעורר את השומעים כי תחדלנה הכתות לריב אשה את רעותה כי יתאחדו לקבל כל דבר טוב ומועיל, והטיף כטל דבריו על הפרץ הרחב בין עדות האשכנזים והספרדים אשר בשביל עסקי ממונות יתרחב הפרץ ותגדל השנאה בין עדה לעדה, על השלום כי נפקד מקומו בעיר הקודש, על אשר ירחיקו את אלה אשר לא יחשבו כמותם, ועוד דברי מוסר בהשכל ודעת אשר לקחו לב כל השומעים הרבים, כן הרבה לחדש חידושים באורייתא בהיגיון ושכל ישר המובן לכל. כשעה הטיף דבריו הנכבדים. גם בדבר יישוב ארץ ישראל דבר דברים נכבדים.[45]

לנוכח הרושם שהותירה דרשת הרב מוהליבר "החליטו פרנסי ירושלים פה אחד בל להניח אותו לצאת את עיר הקודש עד כי ידרוש לפני העם עוד איזה פעמים, וליהנות לאור תורתו גם בשאר בתי כנסיות".[46]

באסיפה של חברי המשלחת ומנהיגי 'הישוב הישן' נדונו הדרכים שיש לנקוט על מנת להנמיך את אש המחלוקת בין 'היישוב הישן' ובין 'היישוב החדש'. באסיפה הוחלט על פרסום כרוזים הדדיים של רבני 'היישוב הישן' והמשלחת. רבני ירושלים והרב סלנט פרסמו כרוז

45. **המגיד**, תר"ן (26.6.1890), גיליון 25.
46. **חבצלת**, תר"ן (6.6.1890), גיליון 32.

שכותרתו "זמרת הארץ" ובו הם מקדמים בברכה את אנשי המשלחת ואת הרב מוהליבר, ומביעים את תמיכתם ברעיון של חידוש וחיזוק היישוב היהודי בארץ ישראל.

> מה נכבד היום בו עליתם לארצנו הקדושה, אלופים יקרים מאד ונכבדים! ורעיון מרום וקדוש עמכם רעיון ישוב ארץ הקדושה ע"י עבודת האדמה... ובכן, בכל לב נברך את עלייתכם הנכבדה, ונברך בואכם וצאתכם לשלום ויתן ה' ותחזקנה ידיכם לעשות חיל באפרתה בהר הקדש בדרך הקדש...

אנשי המשלחת פרסמו גם הם כרוז שכותרתו "שלום ירושלים", ובו חברי המשלחת והרב מוהליבר הביעו את התרשמותם החיובית ממוסדות התורה והחסד שבירושלים, שיבחו את רבני ירושלים כי "לבם ונפשם אל עניין היישוב על ידי עבודת אדמה בארצנו הקדושה", והביעו התנגדות והסתייגות מדברי הבלע שנכתבו כלפיהם בעיתוני התקופה.

הרב מוהליבר חתם את דברי הכרוז במילים הבאות:

> הנני מאשר ומקיים את דברי בני לוויתי הגבירים הנכבדים, האמורים באמת וצדק, ואקווה כי מעתה גם מכתבי העתים לא יקבלו עוד דברי בלע חלילה על יושבי אה"ק, כי עדי ראיה כמונו נאמנים יותר מעדי שמיעה...

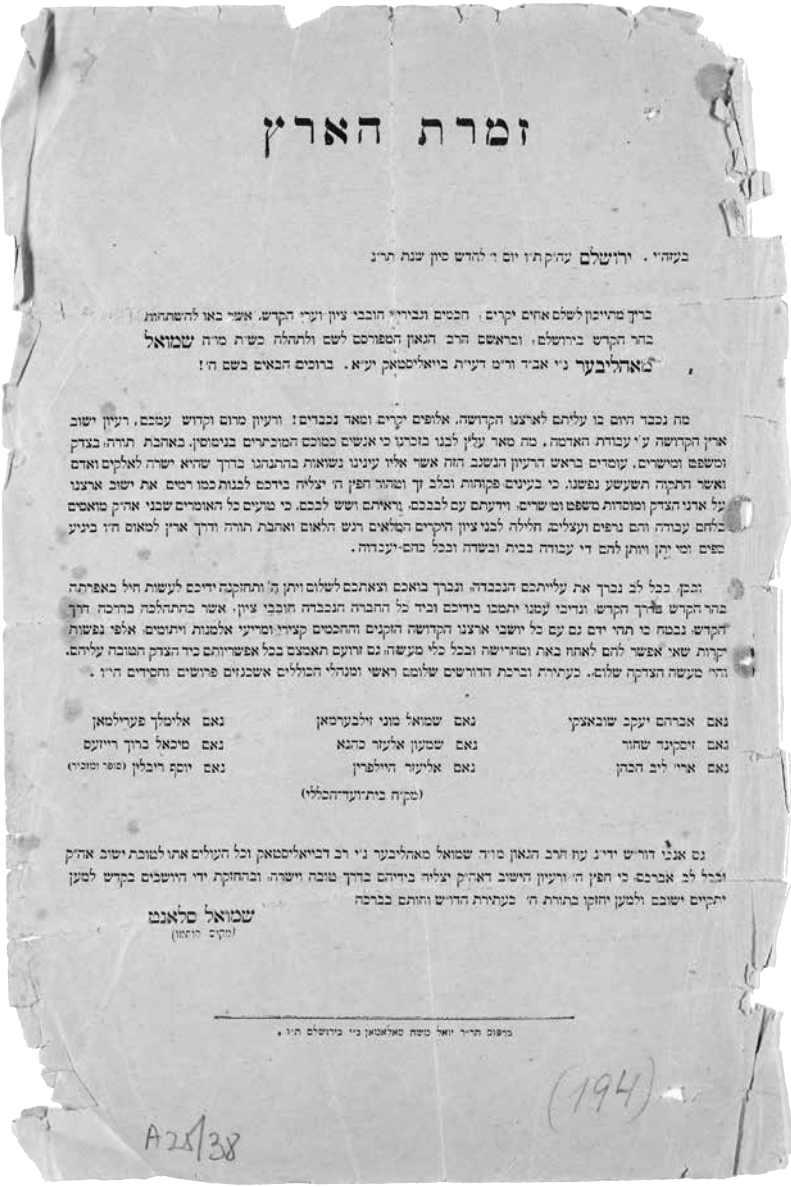

זמרת הארץ

בעזהי"ת. **ירושלם** עה"ק ת"ו יום ו' לחדש סיון שנת תר"נ

ברוך מחייכון לשלום אחים יקרים, חבבים ועבורי"ו חובבי ציון ועיר הקדש, אשר באו להשתחות בהר הקדש בירושלם, ובראשם הרב הגאון המפורסם לשם ולתהלה כש"ת מוה' **שמואל מוהליבער** נ"י אבד"ק ורט דעירת בייאליסטאק יע"א. ברוכים הבאים בשם ה'!

מה נכבד היום בו עליתם לארצנו הקדושה, אלופים יקרים ומאד נכבדים! ורעיון מרום וקדוש עמכם, רעיון ישוב ארץ הקדושה ע"י עבודת האדמה. מה מאר עלץ לבנו בזכרנו כי אנשים כמוכם המוכיחים בניסיון, באהבת תורה, בצדק ומשפט ומישרים, עומדים בראש הרעיון הנשגב הזה אשר אליו עינינו נשואות בהתנהגו בדרך שהיא ישרה לאלקים ואדם ואשר התקוה תשעשע נפשנו, כי בעונים פקודות ובלב קך ושהור תפץ ה' יצליח בידכם לבנות כמו רמים את ישוב ארצנו על אדני הצדק ומוסדות משפט ומישרים. וידעתם עם לבבכם, נראיתם ושש לבבם, כי טוענים כל האומרים שבני אה"ק מואסים בלחם עבודה והם נרפים ועצלים חלילה לבני ציון חוקים המלאים רגש הלאום ואהבת הורה דרך ארץ למאום הי' בניע בפיהם ומי יתן ויתן להם די עבודה בבית ובשדה וככל כחם-יעבודה.

ומבן כבל לב נברך את עלייתכם הנכבדה, ונברך בואכם וצאתכם לשלום ויתן ה' ותחזקנה ידיכם לעשות חיל באפיתה בהר הקדש בדרך הקדש, וגידיכם עמנו יתמכו בידיכם וכיד כל החברה הנכבדה חובבי ציון, אשר בהתהלכה בדרכה דרך הקדש נבטח כי תהי ידם גם עם כל ישבי ארצנו הקדושה הזקנים והחכמים קציניו ומריעי אלמנות ויתומים, אלפי נפשות יקרות שאי אפשר להם לאחת באת ושתישה ובכל כלי מעשה, גם זרועם תאמצם בכל אפשריותם ביד הצדק הטובה עליהם, והי מעשה הצדקה שלום. בעתות וברכת הדורשים שלומם ראשי ומנהלי הכוללים אשכנזים פרושים וחסידים הי"ו.

נאם אברהם יעקב שוכאצקי	נאם שמואל מוני זילבערמאן	נאם אלימלך פערילמאן
נאם זיסקינד שחור	נאם שמעון אלעזר כהנא	נאם מיכאל כהן רייזנס
נאם אריי ליב הכהן	נאם אליעזר הויליפרין	נאם יוסף ריבלין (סופר ומוכיח)

(מקוח בית־ועד־הכללי)

גם אנכי דורש ידי"נ עה הרב הגאון מוה' שמואל מאהליבער נ"י רב דבייאליסטאק וכל העולים אתו לשובת ישוב אה"ק ובכל לב אברכם כי תפץ ה' ורעיון הישוב דאה"ק יצליח בידיהם בדרך טובה וישרה, ובהחזקת ידי היושבים בקדש למען יתקיים ישובם ולמען יחזקו בתורת ה' בעתרת הדורש וחותם בברכה

שמואל סלאנט
(מקום חותמו)

בישוב תיר יואל משת מאלאנאן נ"י בירושלם תו"ו.

(194)

A25/38

כרוז רבני ירושלים

יוסף בן אהרן
ד"ר האזאנאוויטין

יוסף בן [illegible]
ד"ר האזאנאוויטש

ב"ה.

שלום ירושלם

כבוד נשיאי העדה אלופי קהלא קדישא דבירושלם תוביב"ה הרב ר' אברהם יעקב שוכאצקין
הרה"ג שמואל מוני וילבערמאן הרה"ג יסקינד שהנ' הר' שמעון אלעזר כהנא, הר' מיכאל ברוך רייזקס,
הר' אליעזר הילפערין, הר' אלימלך פעריל'מאן, הר' ליב הכהן סמינסקי, הר' יוסף רובלין המכובדים ובראשם
כבוד הרב הגאון המפורסם וכו' מהו' שמואל סָלאנט נ"י.

ברוך ה' שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה, אשר בו עזבודות רגלינו בשעריך ירושלם, כי לך נכספה נפשינו מפאתי מערב להשיא ישלום לך ולראות בשלום ארזוני בני בריתנו איפוא הם רועים, והנה נתכבדנו מכם אלופים נכבדים, הזמנתם אותנו לבית ועדכם ועד כל הכוללים, לשאת ולתת בדברי הענינים הנכבדים הנוגעים לישוב ארצנו הקדושה וגשמי הדרושני, ואשר ראה לבבי אותה נעיד בזה עם הספר, כי זאת ירושלים עיר הצדק יאמר לה קריה נאמנה, תשואות מלאה קול המון בקול שיר, קול המינה של תורה בבתי ישיבות ומדרשות, ובבתי מפתיה לתנקות של בית רבן, ובבתי החסד שבה ראינו וספרנו ועצמו מספר מנגים ושבחם, כי רבו בה כמו רבו בתי תות, בתי הולים בתי מהמה, בתי מקלט לוקנים ולינוסים, בתי המחוי בתי נפות, והברות מחברות שונות אשר בולן להבלית אחת מתכונות להשכיל אל דל ולהביא ישע אל עניים הנוגים, בכדרים נכונים הנוגים אשר לא פללנו למצוא כמוהם בזה, ואף על עניני החלוקה שכמנו עינינו ואזנינו לדעת כי רבו המלשינים להרשיע בהביאם את דבהם רעה לפני קהל ועדה להשפיל כבוד הרבנים הממונים שר ולתת דופי באמונת לבם, כי לפי מה שנתבבדנו להבר את הגדולים והמובחים שבהם הנה אנשי צורה, אנשי כבוד אנשי אמנה, בעלי לב טוב, רחמנים הוודעים את נפש העניים ונותנים נפשם עליהם, ותנהגתם בסדר ובמשפט ובחשבון.

בן ראינו ונוכחנו כי אך בעלילה באו עלינו לאמר: שונאי הישוב המה, כי לקחנו דברים עם רבים מהם ושמענו כי כמונו במוהם לכם ונעשם אל ענין הישוב על ד' עבודת אדמת בארצנו הקדושה, וכמונו במוהם צר להם השועלים הקטנים הוצאים בכן קולסמא, ובקן מגולתא לשפוך בזז על המושבות וישובותן להבאיש ריחן בעיני בני חורי, אלא שאין בודם למחות.

אי לזאת עלינו להגיד ישרים לפני קהל ועדה, ומהלים אנו את פני אחינו שכעולה בכלל ואת עזיבי סביב לבי בפרט לבל ימו אחן למספרי להר אשר כל מגמתם לזרוע זרע המחלוקת ולהלל בבוד שמים וכבוד ירושלם, ויתנו לבם ביתר שאת לדרוש בשבחה של עיר קדשנו, ולהסב לב אחינו הנדיבים בכל מקום שהם להעלות את אוהבם וישבי הקדש תשיד על לבבם להמבם ולעסקים בכל דבר שבקדושה, והיה שלום על ישראל --.

אלה דברי צעירי ישראל העולים להשתחות לה' בהר הקדש בירושלם ברוח סוף תרינ. פעה"ק ירושלם תוב"ב

יעקב ברודא מוראנסא שלמה יהודא זקש מרקאמוסא יחיאל מיכל הלוי מוידאנסקי מיעקאטערינסלאב
שרגא פייביש יאקובואהן מינאסקוא יוסף בן אהרן ד"ר האזיאוויטין מביאליסטאק אדיי ישכר דאוויראהן מוראנסא
בצלאל בן מאיר קוליאנדסקי מוראנסא שלמה זלמן בי"ר ארי' הכהן וזסמאן מאסקראה אייזק בן מוכים מביאליסטאק

הגני מאשר ומקרים את דברי בני לחיתי הנכבדים, האמורים באמת וצדק, ואקוה כי טעתה גם מכתבי העתים לא יקבלו עוד דברי בלע חלילה על ישבי אהק"ק כי עדי ראי' במוני נאמנים יותר מעדי שמיעה. ולראיי באתיתי יום א' ד"ג סיון התרנ"ה ירושלם עיה"ק

נאם שמואל בהרב מוהר"י מאהליווער
(חובק בויאליסטאק)

L 87 : E 982
(50) גליון

כרוז חברי המשלחת והרב מוהליבר

לאחר השהות בירושלים המשיכה המשלחת במסע שארך כחודש ימים לבדוק את מצב המושבות החדשות. נוסף על הביקור במקווה ישראל, בפתח תקוה וביהוד, שהיה לפני עלותם לירושלים, ביקרה המשלחת גם בגדרה,[47] במזכרת בתיה,[48] בנחלת ראובן (לימים נס ציונה), בראשון לציון[49] ובזכרון יעקב.[50] כמו כן פקדו את מוסדות הקהילה היהודית ביפו. במהלך ביקורו רכש הרב מוהליבר, בהיותו חבר באגודת "מנוחה ונחלה", שטח של מאה ועשרים דונם באדמת דוראן שבה החלה להיבנות באותם ימים המושבה רחובות.

47. בעקבות הביקור בגדרה שינה הרב מוהליבר את עמדתו הראשונית כלפי מייסדיה ולפיה הם מזלזלים בקיום מצוות (ראו בסעיף "פולמוס בני גדרה", לעיל עמ' 40), וקבע חד משמעית: "כי כל מה שדברו עליהם בפריצות מעשיהם הוא דִבת שוא ושקר" (להלן עמ' 282; מצוטט גם בפסקה הבאה עמ' 60), ועודד את התמיכה הכלכלית של חיבת ציון בבני המושבה.

48. הביקור במזכרת בתיה, בת טיפוחיו של הרב מוהליבר, היה מלווה בהתרגשות רבה. במיוחד בלטה הארת פניו של הרב למתיישבים, זאת על אף העובדה שבשנת השמיטה שקדמה לביקור הם לא קיבלו את פסיקתו בענין היתר המכירה ונהגו כפסק רבני ירושלים – דבר שהביא למשבר במערכת היחסים בין הרב מוהליבר והברון רוטשילד (ראו בסעיף "פולמוס השמיטה", לעיל עמ' 42).

49. המשלחת הגיעה לראשון לציון בעת בניית בית הכנסת כפי שמתאר אהרון אייזנברג שהצטרף למסע המשלחת בביקוריה במושבות: "יושבים הסתתים ועובדים, עובדים ושרים. הולמים הפטישים והולמים הלבבות. על גל אבנים ליד המסתתים ישב לו הרב שמואל מוהליבר שביקר אז בארץ, ומתייעץ איתם. מדבר ובוכה, בוכה ומברך 'שהחיינו' על שזכה לראות את בני משה נעשים סתתים והחולין נעשה קודש" (אייזנברג, קורותיו, עמ' 14).

50. בספר המבקרים של זכרון יעקב כתב הרב מוהליבר: "כאשר זיכני ה' לעלות לאה"ק ובקרתי את הקאלאניע המהודרה זכרון יעקב וכאשר שבעתי רב עונג ונחת מבנינו וכרמיה גינותיה ושדותיה, אשר הנדיב הגדול ברוב פזרונו הוציא את הכל מאש קדושתו לא"י, השי"ת יגן בעדו ויאריך ימיו וימי רעיתו הגבירה וימי בניו היקרים שיחיו, ויצליח בכל אשר יפנה.. עוד מצאתי לשמחת לבבי כי הקאלאניסטים שיחיו דאגו בעד אורחים עניים העוברים דרך זכרון יעקב ועשו חברת הכנסת אורחים בסדר ישר ונכון. יואל ה' לשלוח את ברכתו עליהם שיוכלו להחזיק האורחים וליתן להם צידה לדרכם וגם אנכי נדבתי חמשה פראנק ולראיה ואות אמת באתי על החותמת, אור ליום א' מוש"ק ז"ך סיון התר"ן פה בזכרון־יעקב נאום שמואל בהרב מוהרי"ל מאהליווער החובק"ק ביאליסטאק ברוסיא" (סמסונוב, זכרון־יעקב, עמ' 202).

מסע המושבות הראשון

בהיותו באנייה בדרכו חזרה לביאליסטוק, כתב הרב מוהליבר את מאמרו "מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה".[51] בפתח המאמר הרב מוהליבר גילה את התרגשותו מהמסע בארץ. לאחר מכן ניתח את

51. להלן סימן יב, עמ' 279–302.

מעלת הישיבה בארץ ישראל על פי דברי חז״ל. בתוך כך לימד סנגוריה על מייסדי המושבות הראשונות אשר על כמה מהם יצא לעז שהם פורקים עול תורה ומצוות והדגיש את מעלת הישיבה בארץ אף אם מתיישבים בה מי שאינם מתוקנים בשמירת המצוות:

> הנה כבר כתבנו שהקב״ה רוצה יותר שישבו בניו בארצו אף על פי שלא ישמרו את התורה כראוי ממה שישבו בחוץ לארץ וישמרוה כראוי. ובפרט כי אפילו השונא היותר גדול להישוב לא יאמר חלילה שבארץ הקודש נעשו גרועים ממה שהיו בחוץ לארץ, ואדרבא כולי עלמא יודו, שאף היותר גרועים שבאו לשם שבו מדרכם והטיבו מעשיהם מבתחלה, ואם כן אפילו אם היה אמת כדברי מוציאי הדִבה שהם עדיין חוטאים ולא עזבו דרכם הרעה לגמרי, על כל פנים הלא הטיבו את אשר עשו בתרתי: (א) שהמצוה הגדולה ישיבת ארץ ישראל בידם, ו־(ב) שגם בשמירת התורה והמצות הוטבו הרבה.
>
> אמנם אחרי זכני ה׳ והייתי בארץ הקודש בעצמי ובקרתי בעצמי את רוב הקולוניות, רובם ככולם כמעט, הנני אומר בפה מלא, **כי כל מה שדברו עליהם בפריצות מעשיהם הוא דִבת שוא ושקר**, יש מהם הרבה אשר הם צדיקים באמת, כי זכו לישב בארץ הקודש ולשמור המצות התלויות בארץ וליהנות מיגיע כפיהם ממש, בלי אונאה ותרמית, וגם לעסוק בתורה ומצות בדחילו ורחימו, וליתן צדקה כפי כחם; ויש מהם בינונים בקיום התורה והמצות כמו אצלנו הבינונים, אבל על כל פנים יש להם שלש מעלות אלה: הישיבה בארץ הקודש, העסק בישוב הארץ, ושמירת המצות התלויות בארץ; ואם אולי נמצאים בהם גם גרועים, הוא רק כדרך כל עיר ועיר, אשר הטבע מחייב להיות בהם גם גרועים, אבל אצלם הם מיעוטא דמיעוטא, ולא יזדמן אצלם כמו אצלנו שיחלל שבת או יעשה עבירה אחרת בפרהסיא.[52]

52. להלן סימן יב סעיף ג, עמ׳ 281–282.

בחלקו השני של המאמר הציג הרב מוהליבר בפירוט את עשר מטרות הביקור, וניתח את המצב בארץ ישראל בדרך מעמיקה כמדינאי רחב אופקים הרואה את הנולד. הוא עומד על הצורך הדחוף ברכישת קרקעות בכל חבלי ארץ ישראל, ומפרט את הצרכים הנדרשים לכל משפחה כדי שתוכל להתפרנס בכבוד. כמו כן הוא מנתח את מצבם הרוחני והחומרי של תושבי ירושלים ומציין כי "מצבה ברוחניות טוב מאד", אך הוא מצר מאוד על כך שאין הם לומדים שפות זרות:

> אמנם חסרון גדול יש בירושלים והיא האמונה כי אסור גמור הוא ללמד שפת ערבית וצרפתית לנערי ישראל, אשר באמת הוא הכרח גדול בזמננו לדעת לשון המדינה, ובפרט בארץ ישראל אשר שם אין מבינים כלל לשון המדינה, ורובם כֻּלם הם כאִלם לא יפתח פיו, וזאת היא סבה גדולה לביטול המסחר וההכרח לצפות ללחם הקלוקל לחם החלוקה.[53]

הוא חתם את מאמרו במילים:

> עיקר הדבר וחתימת מאמרי היא, שכל אחד האוהב שערי ציון וירושלים באמת לא יסתפק במחשבה בלבד אבל יעשה ויפעול בגופו ובממונו, אז יצליח ה' לנו בכל מפעלינו, והארץ החרבה והשוממה תהפך לגן ה' והעיר הבזויה והשפלה תהיה לכבוד ותפארת אמן.[54]

למסע המושבות היו תוצאות חיוביות במספר מישורים. ראשית, בעקבות המפגש הישיר עם מייסדי המושבות ובפרט אלה שיצא עליהם לעז כי אינם מקפידים בקיום מצוות, שינה הרב מוהליבר את עמדתו

53. להלן סימן יב סעיף י, עמ' 300–301.
54. שם, עמ' 302.

והפך להיות סנגורם כפי שהביע זאת באופן חד־משמעי: "כי כל מה שדברו עליהם בפריצות מעשיהם הוא דִבת שוא ושקר".

ברוח דומה, כתב הרב מוהליבר לנציב"ב שבעת 'פולמוס בני גדרה' היה בדעה שעדיף שבני גדרה ישובו לחוץ לארץ ולהשיב במקומם אנשים כשרים מאנשי ירושלים:

> גם גדרה הגם כי איננה שוה לפתח תקוה במצבה המוסרי, אבל עם כל זה לא נשמע חלילה שמץ רע עליהם, והם בחזקת כשרים ושומרי מצוה... וידע הדרת גאונו כי כל הדברי בלע שמוציאים על הקאלאניות הוא שקר וכזב.[55]

יתרה מכך, הרב מוהליבר מדגיש כי אווירה של ארץ ישראל מטיב את דרך ההתנהגות של האנשים העולים ומתיישבים בה, וכפי שעולה מדיווחו לחברי 'מנוחה ונחלה' משובו מהביקור בארץ:

> הנני מעיד בכל הקדוש לנו, כי כל בני המושבות כלם אהובים כלם ברורים וכלם עושים באהבה רצון קונם והולכים בדרך הטוב והישר בעיני אלוקים ואדם, וגם אלה אשר אולי בהיותם בארץ מולדתם עוו הישרה שבו אל ה' בכל לבם בשבתם על ארץ הקדושה.[56]

עמדתו זו של הרב מוהליבר זכתה להד ציבורי בקרב יהודי אירופה וכפועל יוצא מכך היה גידול ניכר בגובה התרומות לחיזוק היישוב היהודי בארץ לישראל.

לא רק זאת, השמועות על אודות המסע הובילו לגידול ניכר

55. להלן סימן י סעיף יב, עמ' 262. המכתב הוא מכ"ה בתמוז תר"ן, תשעה ימים אחרי שובו של הרב מוהליבר מן המסע.
56. להלן סימן יג, עמ' 305. לעניין זה ראו גם להלן סימן יד סעיף ג, עמ' 316.

במספר העולים לארץ, ביניהם גם חלק מחברי המשלחת, ובשנתיים שלאחר המסע הוקמו בארץ שבע מושבות נוספות.

המסע תרם לא מעט ליישור ההדורים בין אנשי 'היישוב הישן' ובין אנשי 'היישוב החדש', לשיקום מערכות היחסים עם פקידי הברון ולתוצאות ברוכות נוספות כדוגמת הטמנת הזרע הראשון להקמת 'בית הספרים הלאומי' (לימים הספרייה הלאומית) בירושלים, על ידי ד"ר יוסף חזנוביץ שנמנה על משתתפי המסע.[57]

ועידת פריז

בעקבות גל עלייה גדול במיוחד שהגיע לארץ בשנת תר"ן (1890), חזרו הטורקים וחידשו את המגבלות על הגירת יהודים לארץ ישראל.[58] לנוכח המצב החדש יצא הרב מוהליבר בשנת תרנ"א (1891) בראש משלחת לארצות מערב אירופה – גרמניה, צרפת ובריטניה – כדי לסלול נתיבות ללבו של הממשל הטורקי שיסיר את המגבלות המחודשות.

בח' באלול תרנ"א התכנסה בפריז ועידה בהשתתפות נציגי חברת כי"ח וראשי חובבי ציון מרוסיה, מגרמניה, מצרפת, מבריטניה ומארצות הברית, כדי לדון במצב החדש. ב'ועידת פריז' הוחלט על הקמת מרכז עולמי לתנועת חיבת ציון שבו יהיו שותפים נציגי אגודות חובבי ציון מארצות שונות יחד עם נציגות של הברון הירש וחברת 'כל ישראל חברים' (כי"ח). אחת ממטרותיו הראשונות של המרכז הייתה לפעול לשינוי המדיניות העוינת של השלטון העות'מאני כלפי היהודים. על חשיבות הקמת מרכז זה כתב הרב מוהליבר לידידיו בביאליסטוק: "אין לך דבר היותר גדול מקבוץ זה, אשר ממקום ומרכז אחד יצאו כל הדברים לטובת היישוב וטובת אחינו האומללים".[59]

57. ראו בר רב האי, "ד"ר יוסף חזנוביץ למלאת שבע שנים לפטירתו", **דאר היום**, תרפ"ח (4.3.1928), גיליון ק"ל, עמ' 3.
58. קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, ג, עמ' 108–147.
59. שם, עמ' 135.

בוועידת פריז עלה מחדש נושא ייסודו של בנק חקלאי (אגררי), המבוסס על מניות, שיאפשר למתיישבים בארץ לקבל הלוואות לביסוס והרחבת משקיהם.[60] החלטתה הראשונה של הוועידה הייתה "לשלוח לקושטא איש אחד או שניים שישתדלו להשיג מממשלת תורכיה רשיון להתיישב ולקנות קרקעות, ולקבל קרקעות חינם בסוריה, עבר הירדן וכו'".[61]

חברי המשלחת בראשות הרב מוהליבר הגיעו לידי הסכמה עם הברון הירש ועם חברת כי"ח לפעול בצוותא לביטול הגזירות שהטיל הממשל הטורקי. הם החליטו לגייס חצי מיליון פרנק כדי לשלם לקיסרות העות'מאנית עבור מתן זיכיון להתיישבות חופשית של יהודים בארץ ישראל. על פי ההסכם שנערך בין הצדדים, מחצית מסכום זה יגויס על ידי חברים באגודת חובבי ציון ברוסיה, בגרמניה, בצרפת, בבריטניה ובארצות הברית, והמחצית השנייה תמומן על ידי הברון הירש וחברת כי"ח.

הרב מוהליבר יצא לדרכו כדי לגייס את הסכום האמור. תחילה נסע עם המשלחת ללונדון, שם זכה לקבלת פנים חמה ולהצלחה רבה בגיוס התרומות.[62]

אך הפתיחה המוצלחת לא העידה על ההמשך. הוא נדד בארצות מערב אירופה כשלושה חודשים ללא תוצאות. הסכום שעליו הוסכם (250,000 פרנק) לא גויס, ובעקבות זאת נדחה הרעיון לשגר משלחת לקושטא.

בד בבד הטיל הברון רוטשילד את מלוא כובד משקלו בפעילות דיפלומטית בקרב ראשי השלטון בטורקיה, תוך מתן עדכון מלא לרב מוהליבר באמצעות הרב צדוק כֶּהן.[63]

פעילותו הדיפלומטית של הברון רוטשילד נמשכה תקופה

60. שם, עמ' 126–128; 260–264.
61. קלויזנר, בדרכי ציון, עמ' 225.
62. ראו **המגיד**, תרנ"א (1.10.1891), גיליון 39, עמ' 312.
63. ארכיון ציוני מרכזי, תיק A9/63–13.

ארוכה וכמעט הביאה לביטול האיסור שהטיל השלטון הטורקי על הגירת יהודים לארץ ישראל.[64]

אך התקווה נכזבה והפעילות הדיפלומטית לא נשאה פרי כמצופה. משהוחמרו ההגבלות על הגירת יהודים לארץ ישראל בשנת תרנ"ד (1894), עלה שוב הרעיון לשגר משלחת לקושטא כדי להטות את לב הסולטן ושריו לאפשר התיישבות יהודים בארץ ישראל. ב'קול קורא' שפרסמו חובבי ציון בוויטבסק בכ"ו בסיוון תרנ"ד, הם עמדו על חשיבות הנסיעה לקושטא:

> נחוץ מאוד שהגרש"מ [הגאון רבי שמואל מוהליבר] שליט"א ואיש אחד מחובבנו הנאורים ייסעו לקושטא להתחקות על איסור הכניסה, לדעת במה ואיך אפשר לתקן הדבר להקדים תרופה למכה בעוד זמן.[65]

מאסופת מכתבים מתקופה זו עולה כי הרב מוהליבר הביע את הסכמתו לצאת לקושטא על אף גילו המתקדם ומצב בריאותו הרופף, אך התנה זאת בהצטרפות הרב צדוק כָּהן מצרפת או הרב אדלר מלונדון.[66] באותה העת בדק הרב מוהליבר אפשרות לעלות ולהשתקע בארץ בעצמו. תכניתו הייתה שבמהלך הפלגתו לארץ יחנה בקושטא, ייפגש עם אנשי השלטון הטורקי במטרה להפעיל את השפעתו עליהם להסיר את המגבלות על התיישבות יהודים בארץ ישראל, וימשיך לארץ.[67]

64. ארכיון ציוני מרכזי, תיק A24/612. מכתבו של הרב מוהליבר לאוסישקין מר"ח אייר תרנ"ג: "מפאריס קיבלתי מכתב מערב פסח המבשר אותי כי תיקוותנו קרובה לבוא ואם נתמהמה עוד איזה שבועות בטח יתבטל האיסור. וכי לא ינום ולא ישן שליח שומר ישראל (לא אדע אם כוונתו על שייד או על הנדיב בעצמו. איך שהוא אין לנו מה לעשות בעניין גדול כזה, אשר הנדיב בעצמו שקוע בו ראשו ורובו כפי הנשמע...)".

65. תיק עמנואל סאלאוויי, ארכיון ציוני מרכזי, תיק A24/616–79.

66. מתוך מכתב לאושיסקין, ט"ז בתמוז תרנ"ד. ארכיון ציוני מרכזי, תיק A24/616.

67. מתוך מכתבים לאוסישקין ארכיון ציוני מרכזי, תיק A24/617–70, ו־A24/616–104. כידוע תוכנית זו לא יצאה אל הפועל והרב מוהליבר לא העתיק את מקום

הקמת המזרח"י

בשל המגבלות החוקיות על הוועד באודסה, שהחלישו את הפעילות של חובבי ציון, התקיימה בחודש אלול תרנ"ג (1893) אסיפה של חובבי ציון בעיר דרוזגניק. במהלך האסיפה הוחלט בין השאר להקים מרכז רוחני שיהיה מוקד להפצת הרעיונות של תנועת חיבת ציון בקרב המוני בית ישראל, ובהם החוגים החרדיים, ויפעל להידוק הקשרים בין אגודות חובבי ציון. לראש 'המרכז הרוחני', שנקרא בקיצור המזרח"י, נבחר הרב שמואל מוהליבר. מקום מושבו של המרכז הרוחני נקבע בביאליסטוק.[68]

הרב מוהליבר הקדיש את מיטב זמנו לפעילות המרכז, ומדי שבוע בשבוע שיגר מאות מכתבים לקהילות יהודיות בארצות שונות לעידוד הפעילות הציונית ולרתימת עוד ועוד תומכים להצטרף ולתרום למען ארץ ישראל. סייעו לו בפעילות זו מזכירי המזרח"י השונים, יהודה לייב אפל, דוד סוכולובסקי ובפרט הרב יצחק ניסנבוים. המזרח"י הפך למסגרת שמיסדה את הפעילות ההסברתית שהרב מוהליבר עסק בה שנים רבות.

מרבית פעילות זו הופנתה כלפי הרבנים והיהדות החרדית. כבר בתשובה שנכתבה בשנת תרמ"ו מתח הרב מוהליבר ביקורת על כך שבנושא יישוב ארץ ישראל גדולי התורה עומדים מרחוק וזאת על אף "שתמיכת הקאליניסטין הוא פיקוח נפש ממש". לדבריו, ככל שגדולי

מגוריו לארץ. ניתן להציע כמה סיבות לעניין וביניהן מצב בריאותו של הרב מוהליבר וקשיי התארגנות ומימון, אך נדמה שמלבד אלו סיבה נוספת היא שבסמוך לאותה עת החל להירקם הקשר עם הרצל, והרב מוהליבר ראה חשיבות להצמיח ולחזק את התנועה הציונית ברוסיה.

68. בשנת תרנ"ז (1897), לאחר כינוס הקונגרס הציוני בבזל, ובחירתו של הרב מוהליבר לאחד מארבעת חברי הוועד הפועל הציוני ברוסיה, היה המזרח"י של חובבי ציון למרכז הסברה של התנועה הציונית. מפלגת המזרח"י שייסד הרב ריינס בשנת 1902 לקחה את שמה משמו של המרכז שבראשו עמד הרב מוהליבר. ראו שויביץ', המזרח"י, עמ' 155–168.

התורה יהיו מעורבים יותר בנושא יישוב ארץ ישראל אזי תהיה להם השפעה על אורח החיים המתהווה בארץ:

> ממילא כאשר יתחילו הרבה מגדולי הדור להכניס עצמם בענין הנשגב הזה אזי יהי׳ ביכולתם לחזק שם גם עמודי התורה והיראה, אם אולי יש איזה מקום הצריך חיזוק, משא״כ כעת שרוב גדולי התורה עומדים מרחוק, וכל הענין נמסר בידי סוחרים או גם בידי המשכילים מדור החדש...[69]

גם בשנים שלאחר מכן המשיך הרב מוהליבר לנסות למצוא מסילות אל לב הרבנים שעמדו מנגד. בקול קורא משנת תרנ״ו, שעליו הוא חתם כראש המזרח״י, הוא פנה אל ״נוצרי תורה שומרי מצוותיה... ובראשם עמודי התורה הרבנים הגאונים רועי ישראל״, ושם הוא הביע את מחאתו ש״הרבה מהיראים והחרדים עומדים מרחוק״.[70]

בקול הקורא העלה הרב מוהליבר טיעונים שונים כדי לשכנע את הרבנים לפעול למען חיזוק ההתיישבות בארץ. הוא הדגיש את גודל חשיבותה של מצוות יישוב ארץ ישראל שעליה אמרו חז״ל כי היא שקולה כנגד כל המצוות, וטען כי ״ישוב ארץ ישראל בפני עצמו צריך להיות שמחת כל לב יהודי״. הוא העלה על נס את הקמתן של יותר מעשרים מושבות חדשות (שברובן ככולן יש בתי כנסת ותלמודי תורה) אשר הולכות ומתבססות. לדבריו, בשל העובדה שהיקף כזה של התיישבות יהודית בארץ ישראל לא היה שנים רבות:

> עלינו להראות מצדנו, כי אין אנחנו כפויי טובה לו יתברך וכל אחד מאתנו יראה בפועל את חפץ לבבו לשכלל את אדמת אבותינו ולקחת חלק בבנינה **לפי ערכו ויכלתו בגופו בנפשו ובמאודו.**

69. להלן סימן יד סעיף ד, עמ׳ 323.
70. להלן סימן יד סעיף ג, עמ׳ 316.

בהמשך דבריו הרב מוהליבר דחה את הטענה כי מייסדי המושבות נטשו את דרך התורה:

> זה שקר גמור ולשון הרע מגונה, אשר אין כמהו, כי באשר ידעתי ברור רובא דרובא מהם הם שומרי מצוה ונוצרי תורה בכל יכלתם והם צדיקים גמורים, כי רובם מצבם אינו בטוב ומקיימים את התורה מעוני, ונהנים מיגיע כפם ובזעת אפיהם יאכלו לחם ומקיימים מצוות עשה של ישוב הארץ מבקר עד ערב. ואם אולי יש מעוטא דמעוטא אשר אינם מדקדקים במצות, עם כל זה אוכל להבטיח אתכם, כי אם נמצאו איזה אנשים כאלה לא אוירה דארץ ישראל גרם להם להיות כן. ובכל אופן ישיבתם בארץ הקודש גרמה להם להיטיב דרכם.

מלבד פעילות ההסברה כלפי החרדים, הרב מוהליבר ניסה להגיע לכל פינות העם היהודי ולרתום אותם למען יישוב הארץ.

כך למשל כתב ליהודי לונדון, "כי ירימו סך ידוע לטובת יישוב ארץ קדושה",[71] בדומה לכך כתב גם לחובבי ציון בווילנה[72] ועוד.

בקול קורא שפרסם הרב מוהליבר פנה אל ראשי עדת ישראל באמריקה ובו הוא מגולל את העשייה הברוכה שחוללה תנועת חיבת ציון בחידוש היישוב היהודי בארץ ישראל:

> זה כחמש עשרה שנה התחוללה תנועה גדולה במחנה ישראל, תנועה שלא היתה בעולמנו מעת הלכנו שבי לפני צר ויד רומי עלינו התגברה, התנועה הזאת תסמן בדברי ימינו וממנה תחל תקופה חדשה להמנות, תקופת "תחיית עם ישראל בארץ אבותיו"... עשרים קולוניות נבנו בארצנו הקדושה ואחינו בצרפת,

71. ארכיון ציוני מרכזי, תיק A/2/110 מכתבו להר"ר א. די אביגדור. ראו גם מכתב נוסף ליהודי לונדון להלן סימן יד סעיף ב, עמ' 310–313.
72. להלן סימן יד סעיף ו, עמ' עמ' 326–328.

רוסיא, אנגליא ואשכנז ועוד, תומכים בידי האכרים העובדים על הרי יהודה. בין התומכים האלה נמצא מכל המפלגות ומכל הכתות והרעיון הנשגב הזה עומד למעלה מהן ומושך אחריו לבות כולם, ובאמת כל איש ישראל המתבונן בו בשים לב מכל צדדיו וצדי צדדיו ימצא בו מה שתבקש נפשו והוא כמן הזה שכל אחד טועם בו טעמו האהוב לו...

בהמשך, הרב מוהליבר, הוכיח את יהודי אמריקה על שאננותם והתבדלותם מרעיון יישוב ארץ ישראל וקרא להם במקום זאת לתרום ולתמוך ביישוב הארץ:

רק שמה בארץ החדשה, באמעריקא קול ציון נחבא, ומקול ההמולה של הדולרים והסענטים לא נשמע קול אמנו הזקנה הקוראה לבניה. ובשם הרעיון הקדוש ישוב ארץ ישראל הנני פונה אל כבודם בבקשתי לשום לבם אל מעשי חובבי ציון בכל אתר ואתר להעיר את לב בני עדתם לקחת חלק בדבר הגדול הזה, אשר כבוד ישראל תלוי בו.[73]

לקראת סוף דבריו הביע הרב מוהליבר את תקוותו כי "בני ציון הנדחים בארץ החדשה יזכרו את אמם מרחוק ונפשם ולבם נתונים יהיו לעמם ולארצם".[74]

הפצת קולות קוראים לחיזוק ההתיישבות ולעלייה לארץ בקרב כל קהילות העם היהודי ברחבי העולם, הניבה פירות ברוכים לאורך השנים.

73. להלן סימן יד סעיף ה, עמ' 325.

74. שם. להרחבה בנושא זה ראו: מלאכי, ר' שמואל וציוני אמריקה; מלאכי, לתולדות. המאמר עוסק בפנייתו לראשי כי"ח שיטו את משאביהם ליישוב ארץ ישראל חלף מאמציהם "לטעת את ישראל על אדמת אמריקה".

יובל השבעים

באספת חובבי ציון שהתקיימה בדרוזגניק באלול תרנ"ג (שבה הוחלט כאמור על הקמת המזרח"י) התקבלה בין השאר ההחלטה לנטוע גן אתרוגים בסמוך למושבה חדרה. התכנית של גן האתרוגים נועדה לספק ליהודי הגולה אתרוגים מארץ ישראל לחג הסוכות, לספק עבודה לפועלים שכירים בארץ, וכן ליצור מפעל משותף לכל שדרות העם ובכך לחזק את האחדות בעם.

שער הכניסה ל'גן שמואל'

על פי התכנית, כל יהודי שיחפוץ בכך יוכל לקנות חלקת אדמה ובה עץ אתרוגים, ולכשיניב העץ פרי יזכה התורם באתרוג מהודר מאותו העץ. שאר האתרוגים שיגדלו על העץ יימכרו, וההכנסה תסייע להרחיב את היישוב היהודי בארץ ישראל. הרב מוהליבר וראשי חובבי ציון האמינו שתכנית זו תהדק את הקשר האישי והנפשי של הרוכשים עם ארץ ישראל, שכן כל אחד מהרוכשים יזכה לקיים את המצווה

"ולקחתם לכם... פרי עץ הדר" (ויקרא כג, מ) מפרי גנו שלו, ויברך על אתרוג מהודר שגדל בארץ ישראל.[75]

כחצי שנה לאחר מכן, לקראת יום הולדתו השבעים של הרב מוהליבר שחל בכ"ז בניסן תרנ"ד (1894), החליטה תנועת חובבי ציון לציין את יובל השבעים של הרב מוהליבר בכל קהילות ישראל כאירוע חגיגי, על מנת שישמש מנוף לגיוס תרומות לחיזוק היישוב היהודי בארץ ישראל. כחלק מהחלטה זו, החליטו חובבי ציון לקרוא לגן האתרוגים שעליו הוחלט בוועידת דרוזגניק 'גן שמואל', לכבודו של הרב מוהליבר.[76]

שיר ושבחה
תודה וברכה
לראש וראשון לציון, מורם מעם ומרומם על כל תהלה
ה"ה הרב הנאון הנשפוטפם בכל קצוי הבל, כבוד שמו הנעלה
מוה"ר שמואל מאהליווער שליט"א
האב"ד פה ביאליסטאק
ליום מלאת לו שבעים שנה
(ביום ה' ז"ך ניסן תרנד לפ"ק)
מגש ברגשי כבוד ותודה
מאת חברי "לינת הצדק" דפה.

הפתיח לשיר שחובר על ידי חברת לינת צדק

75. על תכנית גן האתרוגים, על מטרות החברה ועל תנאי החברה ראו ספר שמואל עמ' נ; אהרנסון, מה שקדם.
76. לימים נוסד במקום קיבוץ 'גן שמואל' של תנועת השומר הצעיר על שם הרב מוהליבר.

על אף הסתייגויותיו הראשונות הסכים הרב מוהליבר בסופו של דבר לרעיון זה, כפי שעולה ממכתבו שפורסם בעיתון 'המליץ':

> אחים יקרים ונכבדים! למרות חפצי ורצוני לבלי חוג את חג יובלי נאלצתי למלות בקשת מיודעי, אשר ידעו כי ביום כ"ז ניסן ימלאו לי בחסד ד' שבעים שנה, שבקשוני להרשות להם לפרסם הדבר הזה במכ"ע, כי חזקו עלי דבריהם אשר הדבר הזה יביא תועלת רבה להרעיון הקדוש ישוב ארצנו הקדושה משאת נפשנו. נתתי להם הרשות אך בתנאי כפול כי יפרסמו במכ"ע חפצי כי לא ירבו בהוצאות חנם על תלגרמות וכדומה רק ירימו נדבותיהם לטובת הישוב...[77]

ההחלטה של חובבי ציון לקרוא לגן האתרוגים בשם 'גן שמואל' הוכיחה את עצמה כהחלטה נכונה שכן מכל רחבי אירופה הורמו תרומות נכבדות לנטיעת גן האתרוגים.[78]

הרב מוהליבר קיבל מכתבי ברכה רבים מכל קצווי תבל לרגל יום הולדתו. בכל המכתבים באה לידי ביטוי ההוקרה הרבה למסירותו הבלתי נלאית ליישוב ארץ ישראל.[79] גם ממזכרת בתיה נשלח מכתב ברכה לרב מוהליבר,[80] וחברת 'לינת צדק' שבביאליסטוק אף חיברה לכבוד האירוע שיר מיוחד המבטא את פועלו למען ארץ ישראל. השיר פורסם בעיתונים רבים.[81]

77. **המליץ**, תרנ"ד (8.6.1894), גיליון 121.
78. פירוט חלק מהתרומות ראו **המליץ**, תרנ"ד (3.5.1894), גיליון 90.
79. לפירוט חלק מהמכתבים הללו ראו ספר שמואל, עמ' נא-סא. בין היתר מופיעה שם ברכתה של המושבה רחובות שכללה הזמנה לרב מוהליבר לבוא ולהתגורר ברחובות (לברכה נוספת מקהילת סובאלק שבה שימש הרב מוהליבר כרב העיירה בעבר, ראו **המליץ**, תרנ"ד [7.5.1894], גיליון 93).
80. **המליץ**, תרנ"ד (19.6.1894), גיליון 126.
81. ראו למשל **הצפירה**, תרנ"ד (14.5.1894) גיליון 97; ספר שמואל עמ' נב-נג.

משך שנים גן האתרוגים על שם הרב מוהליבר הניב אתרוגים ששווקו גם לאירופה חלף אתרוגי קורפו. דא עקא בחלוף הזמן הסתבר שהקרקע לא התאימה לגידול אתרוגים וצצו ועלו כשלים וקשיים בעיבוד המטע והציפיות של הוגיו לא התממשו במלואן.[82]

בשם ד׳ עזרי מעם ד׳

אתרוגי גן שמואל

אשר במושבה חדרה באה״ק תובב״א

ולקחתם לכם-משלכם-פרי עץ הדר
הנטועים ע״י ישראל:

התאתרוגים המונחים בתבה הזאת ובה מספר אתרוגים

אתרוגים ועליה חותם כזה דמה אתרוגי הגן
שמואל שבחדרה אשר חקרנו ודרשנו עליהם
וטוכחנו שאין בהם שום השש הרכבה כלל וכן
אין בהם שום חשש טבל ושום חששות אחרות
וראוים דמה לברכה להמהדרים בלי שום חשש ופקפוק כלל ולראי׳
באעה״ח יום ה׳ פ׳ לחדש תשרי שנת התר״סא פה יפו תי׳.
נאם

NAFTALI HERZ LEWY
RABBINER IN
JAFFA

(136)

תעודת כשרות של אתרוגי גן שמואל

82. על גן שמואל ראו אשל, גן שמואל, עמ׳ 10.

העומד על משמרת הקודש

בעקבות הקמת המושבות ועליית יהודים רבים הפכה יפו להיות מרכז כלכלי וחברתי לכלל היישוב היהודי בארץ. בד בבד החלו לנשב ביפו רוחות חדשות בהשפעה אירופאית, ותופעות החילון החלו להתגלות ולהתפשט בעיר.[83] השמועות על הנעשה ביפו הגיעו אל מרכזי היהדות באירופה וגרמו להוצאת לעז על יושבי הארץ ולהסתייגות מהרעיון של חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל.

הרב מוהליבר לא שקט למשמע שמועות אלה והתייצב במלוא כוחו בניסיון לעמוד על משמרת הקודש. מחד גיסא שימש הרב מוהליבר כסנגורם של בני המושבות בקרב קהילות ישראל שבגולה; ומאידך גיסא כשמצא לנכון לא חסך שבט ביקורתו על יושבי הארץ על מנת שיטיבו דרכם ולא ייתנו פתחון פה למקטרגים על מפעל ההתיישבות. להמחשת הדברים ניתן להביא מכתב שכתב בעקבות העלאת הצגה מוזיקלית בחול המועד פסח תרנ"ד ביפו:

> קראתי באחד מגיליוני הצפירה אודות התיאטר אשר נעשה בעיר יפו בחול המועד פסח וירגז לבי בקרבי. עת צרה היא ליעקב בכל מקומות מושבותיו, ברומניא ובמאראקא וברוב ארצות אירופה אחינו נאנחים ונאנקים, ובארץ ישראל בעיר יפו הזקוקה לתמיכת אחינו שבגולה שמחים על מחזות שוא ומדוחים ובריקוד מרקדים. בארץ ישראל שנאה מתלקחת בין אחים בני אב אחד ועל כל שעל וצעד אלפי עינים רעות מביטים לחרחר ריב ולבטל הישוב והנה ששון ושמחה, תוף וחליל ובמת ישחק. הטוב הדבר הזה? האם נוכל לתאר את הרעות הכרוכות בדבר הזה?[84]

גם בנושא החינוך לא משך הרב מוהליבר ידו. הוא לא שקט

83. ראו קרק, עלייתה של יפו, עמ' 297–318; בן־יהודה, היישוב העברי, עמ' 149.
84. המכתב במלואו מופיע להלן סימן ו סעיף א, עמ' עמ' 197–199.

ולא נח על מנת להעמיד את מערכת החינוך ביפו על אדני התורה והמסורה. חברת כי"ח ואגודת 'בני משה' אשר ניהלו את בית הספר ביפו הכניסו שינויים בתוכנית הלימודים שבאו לידי ביטוי בהפחתתן של שעות לימודי הקודש, עובדה אשר גרמה להפצת שמועות בחוץ לארץ כי בית הספר מחנך לאפיקורסות.

הרב מוהליבר לא מצא מנוח למשמע שמועות אלה כעולה ממכתבו לד"ר מנחם שטיין ראש אגודת 'בני משה':

> זה ימים רבים אשר אמרתי לכתוב לכבודו הרם בדבר בית הספר ביפו עיר הקודש, אשר לא טובה השמועה שעם ה' מעבירים עליו. עוד בראשית החורף הבטיחני מר אייזנשטייד, כי יקחו **רב חרד** למורה דת ולמשגיח על כל הלימודים הקדושים כי יהיה הבית הזה **עברי** במלוא מובן המילה, והנה ימים רבים כבר עברו, אין **רב חרד** ואין **תלמוד** בבית הספר, והדיבות הרעות עליו הולכות ורבות. נפשי היתה מרה עלי על הדבר הזה. "מה זאת?" **אנשים עברים מייסדים בארץ העברים מכסף העברים בית ספר עברי לילדי העברים** והנה אינם מתיעצים ברבני העברים ואינם לומדים את **התלמוד** הקדוש לנו, נשמת אפנו ויסוד אמונתנו?[85]

בהמשך מכתבו הדגיש הרב מוהליבר: "לא אשקוט ולא אנוח עד מקום **שיכולתי** מגעת כי **דתנו תהי היסוד הראשון** של 'בית ספר עברי ביפו שער ציון'", ופנה בבקשה לד"ר שטיין והנהגת בית הספר "לתקן כל בדק ולסתום כל פרץ ולא תתנו מקום לצוררי הישוב להתנפל עליכם והשתדלו כי הבית הזה יהיה לשם ולתפארת לדתנו, עמנו וארצנו".

הפחתת לימודי הקודש והנושאים העבריים במערכת השעות בבית הספר ביפו העיקה על הרב מוהליבר, ובמכתב ששלח כשנתיים

85. המכתב במלואו מופיע להלן סימן ו סעיף ב1, עמ' 201–202. ההדגשות במקור.

לאחר מכן לחברת כי"ח בפריז הוא פנה בדברים נרגשים המדברים בעד עצמם:[86]

> הדבר שהניע אותי לפנות אליכם במכתב זה הוא השמועה שנפוצה כי חברת 'כל ישראל חברים' מתכוונת להכניס שינויים בתוכנית הלימודים של בית הספר היהודי ביפו – שינויים שיתבטאו בהגבלת לימודי היהדות ובהפחתת הנושאים העבריים.

לאחר שסקר את מצבו הירוד של עם ישראל ובפרט מצבם של בני הנוער, הוא עמד על החשיבות בכך שהלימודים בבית הספר יתקיימו בשפה העברית:

> שמחה מלאה כל לב יהודי בהיוודע לו כי בארץ ישראל, ערש עברנו המפואר שאליה מופנות תפילותינו הלוהטות מזה אלפיים שנה – **בארץ ישראל נוסד בית ספר שהשפה השלטת בו היא עברית, בית ספר שבו ילדי ישראל מהמזרח ומהמערב, מאירופה ומאסיה, מדברים בשפה אחת, היא שפת נביאנו.** קיווינו כי בית ספר זה יגדל דור שיהיה מצויד בידיעות הנחוצות לכל אדם באשר הוא **אדם**, אך בעת ובעונה אחת יהיה זה בית ספר **יהודי** שלם שישמש דוגמה למוסדות אחרים.

בסיום מכתבו כתב הרב מוהליבר:

> רבותי! מובטחני שחברת 'כל ישראל חברים' שהציגה לפניה כמטרה נעלה את העלאת רמתם של היהודים והיהדות לא תרצה עכשיו להקטין את תוכנית הלימודים של הנושאים העבריים ועל ידי כך לשנות את פניו של בית ספר זה שחיבבוהו על מיליוני אחיו. אני מקווה שנפלה כאן רק איזו אי הבנה ומקווה

86. המכתב במלואו מופיע להלן סימן ו סעיף ב2, עמ' 203–204. ההדגשות אינן במקור.

אני להיוודע מכם כי הידיעה הנ"ל שנפוצה לא הייתה אלא שמועת שווא.

מכתבים אלה מלמדים על פן נוסף באישיותו של הרב מוהליבר. יחד עם הסנגוריה שהוא לימד על תושבי הארץ, הוא לא נרתע מלבקרם במקרה הצורך על מעשים שלא הלמו את רוח היהדות, כל זאת מתוך השקפה לאומית־חרדית המבקשת לבנות יסודות תורניים איתנים לחיים היהודיים המתחדשים בארץ.

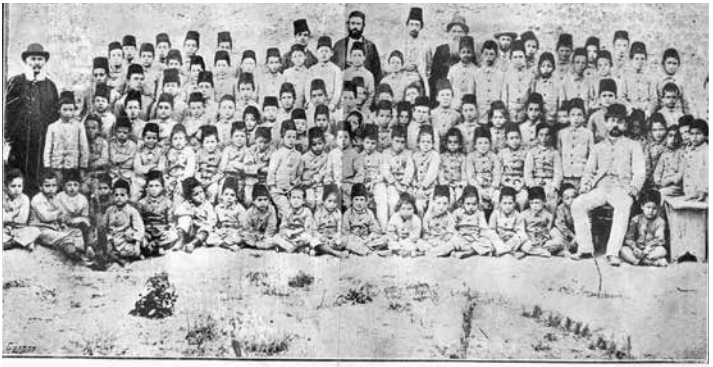

בתי הספר ביפו

ה. פעילותו בתנועה הציונית

הרצל מתוודע לפועלו של הרב מוהליבר

כאשר החל בנימין זאב הרצל בפעילותו הציונית היו בארץ כבר שש עשרה מושבות, ובהן אלפי נפשות. הרצל שמע לראשונה על פעילותו הענפה של הרב מוהליבר לביסוס היישוב היהודי בארץ מפיו של מנחם אוסישקין שהגיע לבקרו בווינה בחודש אייר תרנ"ו (1896). בפגישתם דנו השניים במצבם של יהודי רוסיה ובהיערכות לקיום אסיפה כללית שאמורה הייתה להתכנס בלונדון בחודש תמוז באותה השנה.[1] הרצל, שראה חשיבות רבה בייצוג יהודי רוסיה באסיפה זו, ביקש באמצעות מנחם אוסישקין להזמין אליה גם את הרב מוהליבר, ראש המזרח"י. בתגובה להזמנה שלח הרב מוהליבר מכתב לאוסישקין ובו הביע את רגשותיו ויחסו החם כלפי הרצל, והוסיף כי הוא "מחבק אותו מרחוק על פעולותיו הגדולות". הרב מוהליבר הביע תקוותו כי הרצל וחבריו "לא ינומו ולא ישקטו עד אשר ירימו את כבוד ישראל בגויים לישב

1. אסיפה זו לא יצאה אל הפועל באותה השנה אלא שנה לאחר מכן בקונגרס הציוני שהתקיים בבזל.

שאנן על נחלתו, וה׳ אלוקי ישראל יהיה בעזרם״.[2] הוא ציין כי בשל בריאותו הרופפת יקשה עליו להשתתף באסיפה בלונדון, ולפיכך ישתדל לשגר לאסיפה דמות מכובדת לייצוג יהודי רוסיה.

הופעתו של הרצל על במת ההיסטוריה ורקעו האישי, עלו בקנה אחד עם תפיסתו המדינית של הרב מוהליבר שאותה גיבש כעשרים שנה קודם לכן, לפיה הגאולה:

> צריכה להיות בדרך טבעי, והיינו שאנחנו מצדנו, כאשר כבר נהיה מוכשרים לזה נשתדל לפני כל מלכי תבל ורוזני ארץ שיסכימו להיטיב עם עמנו תחת הצרות והמכאובים, אשר הציקו אבותיהם לאבותינו והשם יתברך יעזור לנו להשיג את ארצנו ולקבץ את פזורינו.[3]

לדעת הרב מוהליבר התפקיד להשפיע על ״מלכי תבל ורוזני ארץ״ אינו מתאים לאנשים אשר הקדישו את כל ימיהם לתורה ובילו כל חייהם בבית המדרש אלא תפקיד זה מוטל על:

> החכמים, הרוזנים והשועים מעמנו, הראויים לעמוד בהיכל מלך, הגיבורים הגדולים, אשר אין קץ לאוצרותיהם, אם ירצו בכל לבבם לעשות השתדלות בדרך הטבע בדבר הגדול הזה כפי יכולתם לא ייבצר מהם הדבר בעזר ה׳ אלוקי ישראל וגואלם.[4]

דברים אלה בכוחם להסביר את ההערכה הרבה שרחש הרב מוהליבר להרצל, כדמות שביכולתה להשפיע על מנהיגי העולם.

2. ספר שמואל עמ׳ סז.
3. להלן עמ׳ 228–229.
4. שם.

פנייתו של הרצל וחבריו לרב מוהליבר

בשנת תרנ"ז (1897) נתקלה המושבה הקטנה משמר הירדן בקשיים כלכליים, והוועד הפועל של חובבי ציון ביפו פנה לאגודות חובבי ציון ברחבי אירופה וביקש את עזרתם למושבה. בין מקבלי הפנייה הייתה גם אגודת חובבי ציון בווינה שבראשה עמד הרצל. באותה העת החל הרצל בפעילותו הציונית המעשית, ומאחר שלמד להכיר את תרומתה של חיבת ציון להקמת המושבות החדשות וביסוסן, והתוודע לדמותו ולפועלו של הרב מוהליבר החליט לפנות שוב אליו, והפעם בבקשת הכוונה כיצד לעזור למשמר הירדן. במכתבם של הרצל וחבריו (שנכתב בעברית) אל הרב מוהליבר הבהירו את סיבת פנייתם אליו:

> אשר על כן מרשים הננו לנו לשחר את פני מעלת כבוד תורתו להשמיענו את דעתו בדבר ההצעה, שהוצעה לפנינו זה לא מכבר מאת ראשי ועד הפועל ביפו לקחת חלק בשכלול המושבה "משמר הירדן", וכאשר ינהלנו מעלת כבוד תורתו בעצתו הטובה אותה נשמור לעשות. מדעתנו כי נהירין לו דרכי הרעיון והליכותיו עד כה, הננו מבקשים עצה מפיו, יען כי הוא הצעד הראשון שאנו עושים בעזרת השם בענייני היישוב ואין אנו בקיאין כל כך ומתייראים אפוא לבל נכשל חס ושלום במפעלנו זה...[5]

בהמשך המכתב ביקשו הכותבים מהרב לעורר את חובבי ציון ברוסיה להשתתף בקונגרס הציוני שתוכנן להתכנס במינכן. זאת בגלל ניסיונם של חובבי ציון במפעל ההתיישבות בארץ ובשל רצונו של הרצל כי בקונגרס יהיה ייצוג לכל ארצות הפזורה היהודית לכל גווניה. כן סבר הרצל כי שיתוף חובבי ציון מרוסיה, שהיו ברובם בעלי השקפה מסורתית ודתית, ובייחוד השתתפותם של רבנים כמו הרב מוהליבר,

5. אגרות הרצל, א, עמ' קנד; ספר הקונגרס, עמ' 164. לנוסח המכתב במלואו ראו להלן נספח 3, עמ' 113–114.

שתואר כ"עמוד התיכון שכל היהדות החרדית המשתתפת בחיבת ציון נשענת עליו",[6] תקרב גם את הציבור האורתודוקסי למפעל הציוני. הרצל היה מודע להשפעתו הרבה של הרב מוהליבר על יהודי מזרח אירופה, ולכן היה מעוניין לגייסו לתנועה הציונית החדשה, זאת בייחוד לנוכח העובדה שרבנים מעטים בלבד הצטרפו לתנועתו.[7] בעקבות פנייה זו פרסם המזרח"י קריאה לחובבי ציון להשתתף בקונגרס.[8]

בעקבות הירתמותו של הרב מוהליבר לארגון הקונגרס, פרסם הרצל מאמר מערכת אודותיו בביטאון התנועה הציונית 'די וולט' שהתחיל לצאת לאור זמן קצר קודם לכן.[9] במאמר זה סקר הרצל את פועלו של הרב מוהליבר למען יישובה של ארץ ישראל ולמציאת מענה למצוקות העם היהודי, כשהוא מתאר את הרב מוהליבר כ"לב שממנו הוזרם זרם החיים לתנועה". אגודת חובבי ציון הראשונה שהקים הרב מוהליבר בוורשה ב־1882 כונתה במאמר "הארגון הציוני הראשון", ועידת קטוביץ' של חובבי ציון, שהתכנסה ב־1884, שהרב מוהליבר היה מיוזמיה, כונתה "הקונגרס הציוני הראשון". במאמר מתאר הרצל את הציונות המדינית החדשה כהמשכה של הפעילות הציונית הענפה רבת השנים בתנועת חיבת ציון, וזאת כדי לקרב אליו

6. ספר שמואל, עמ' קנט.
7. על כישלונותיו של הרצל בגיוס היהדות האורתודוקסית ראו שלמון, אם תעירו, עמ' 239–251; גולדשטיין, אנו היינו הראשונים, עמ' 236–250.
8. נוסח הקריאה מופיע בניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 113. בקריאה צוטט המכתב שכתב הרצל, ובו הגדיר את חובבי ציון ברוסיה כ"חלוצים הראשונים" אשר עברו לפני המחנה. אלא שבפתח הדברים ובסיומם הוסיף הרב קביעה שחידדה מעט גם את נקודות הראות השונות בינו לבין הרצל, תוך שהוא כותב שחובבי ציון ברוסיה אינם רק בבחינת "החלוץ ההולך לפני המחנה" כהגדרת הרצל, אלא "גם המחנה בעצמו וגם המאסף ההולך אחריו".
9. **די וולט**, 18.6.1897, גיליון 3. הציטוטים להלן מתוך המאמר תורגמו על ידי פרופ' דורון נידרלנד. צילום של המאמר המקורי והנוסח המלא של התרגום מופיעים להלן נספח 4, עמ' 115–116.

את מי שהזדהו עם דמויות דוגמת הרב מוהליבר וחבריו. לימים תיאר הרצל את הרב מוהליבר כ"ציוני המדיני הראשון".[10]

הרב מוהליבר והקונגרס הציוני בבזל

לקראת הקונגרס הציוני, שהיה אמור להתכנס במינכן, שלח הרצל את יהושע בוכמיל כדי שישמש שליח מטעמו ויעשה נפשות ברחבי רוסיה למען הקונגרס. בוכמיל פגש את הרב מוהליבר בביאליסטוק ושמע ממנו על תמיכתו בפעילותו של הרצל. בד בבד הזהיר הרב מוהליבר שלא להסתמך רק על הבטחותיה של ממשלת טורקיה:

> באותה שעה היה כבר חולה מסוכן, בכל זאת בדברו על ארץ ישראל "בהגיגו תבער אש" [...] הוא הביע את שמחתו הגדולה על סימני התחיה הלאומית שנראו בתוך אחינו המערביים, אולם פקפק מאד בחשיבות הבטחותיה של ממשלת תורכיה לד"ר הרצל [...] אנגליה, צרפת ואמריקה ממלכות אלו יעזרו לנו לשוב לארץ ישראל כשיגיע "הקץ" ויעלה רצון מאת אבינו שבשמים. אנו צריכים להיות מוכנים ומזומנים לשעה זו, אנו צריכים להזכיר לעמנו השכם והזכר שלפנים ישב בארץ ישראל, אנו צריכים להחיות בלבו את החפץ לשוב לארץ אבותיו. ואם רצון זה יתעורר באמת בעם אז יסייעו לו גם מן השמים.[11]

עדות חשובה זו מלמדת שהרב מוהליבר קרא במדויק את המציאות המדינית הפוליטית. בתבונתו הוא זיהה את ההסתאבות וההתפוררות של האימפריה העותמאנית, ואף זיהה את האימפריות העולות שאכן יסייעו להגשמת המטרה הציונית דור לאחר מכן.

10. ראו מוהילבר, הרב המנהיג, להלן נספח 6, עמ' 119–122; חסידה, החלוץ שלפני המחנה, עמ' 597–613.
11. ספר הקונגרס, עמ' 103.

התכנית לקיים את הקונגרס הציוני הראשון במינכן נתקלה בהתנגדות נמרצת מצד פרנסי הקהילה היהודית המקומית שחששו מפני השפעתה השלילית של התנועה הלאומית החדשה. באותו הזמן יצא ועד ארגון רבני גרמניה במחאה חריפה כנגד הקונגרס וכלפי הציונות. בגילוי הדעת שפרסמו נאמר כי השאיפות להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל "עומדות בניגוד לייעודיה המשיחיים של היהדות", וכי "הדת היהודית מחייבת את מאמיניה לשרת בכל נפשם ובכל מאודם את המולדת שאליה הם שייכים".[12]

בתגובה לגילוי הדעת הזה תקף הרצל בחריפות את ועד ארגון רבני גרמניה וכינה אותם "רבני המחאה". לעומתם שיבח את הרבנים שעמדו לימינו, ובראשם הרב מוהליבר, כ"אישים אצילי רוח העומדים בתוך תוכו של העם, במקום שהוא נרדף ביותר".[13]

בעקבות ההתנגדות לקיום הקונגרס במינכן נאלץ הרצל להעתיק את מקום הכינוס לבזל שבשווייץ. הרב מוהליבר שתמך בהרצל עבד לילות כימים למען הצלחת הקונגרס. במכתביו להרצל הוא חיזק את רוחו ואיחל לו שיעמוד בקשיים העומדים בדרכו. מאמציו של הרב מוהליבר נשאו פרי, ואת יהודי רוסיה ייצגו כשמונים צירים, כמעט מחצית צירי הקונגרס.[14]

יש לציין שלצד תמיכתו של הרב מוהליבר בהרצל, הוא הסתייג מדרכי הפעולה שלו שנעשו "ברעם וברעש"[15] ומאופן ניסיונותיו של הרצל להשפיע על אומות העולם. דבר זה מוצא את ביטויו בשיחה שניהל הרב עם ד"ר שנירר, מעוזריו הבכירים של הרצל, תקופה קצרה לפני קיום הקונגרס:

12. ראו הרצל, בפני עם ועולם, עמ' 98.
13. **די וולט**, 16.7.1897, גיליון 7.
14. בקונגרס לא השתתף שום רב מרבני רוסיה. הרב חיים ברלין (בנו של הנצי"ב) היה מוכן לבוא, אולם משהתחוור לו שהרב מוהליבר חולה, לא רצה להיות הרב האורתודוקסי היחיד בקונגרס, ויתר על הנסיעה.
15. מכתב הרב מוהליבר למאיר חיים בק (אוסף מאיר חיים בק, מחלקת הארכיונים, הספרייה הלאומית, ירושלים, ARC.4*1664/8).

באותו קיץ בא לביליסטוק ד"ר שנירר וביקר את הרב בנאות הקיץ על יד העיר, הרב היה אז חולה מסוכן, אבל התעניינותו בכל ההכנות הנעשות פה ושם לקראת הקונגרס היתה רבה מאוד, והוא הקדיש שעות אחדות לשיחה עם האורח, שהיה אז אחד מראשי העוזרים על ידי הרצל.

בין השאלות השונות ששאל את האורח היתה גם השאלה: במה אומר הרצל לרכוש לו את לב המלכים והשרים לעזור להתגשמות הרעיון הציוני? שנירר ענה בפשטות: 'הרצל מבאר לפניהם את התסיסה הרבולוציונית המתגברת בקרב הנוער היהודי בארצות שונות, מעמיד אותם על הסבות הגורמות לתסיסה זו – רדיפות היהודים ולחיצתם – ועל הסכנה הצפויה להם ממנה, ומביא אותם לידי מסקנא, כי טוב להם לעזור ליהודים ליסד להם מדינה בפני עצמם ויפטרו מהחומר התוסס הזה'.

דברים אלה לא מצאו חן בעיני הרב, הוא ראה בדרך תעמולה זו סכנה רבה למצב היהודים בארצות הגולה. לרב היתה שיטה אחרת בעבודה המדינית, אשר הביע אותה עוד לפני עשרים שנה והיא: 'להשתדל לפני כל מלכי תבל ורוזני ארץ, שיסכימו להיטיב עם עמנו תחת הצרות והמכאובים שהציקו אבותיהם לאבותינו'. ובדרך זו צריכים ללכת גם עתה, בכל אופן בקש מאת שנירר למסור להרצל בשמו, כי עליו לעזוב את הדרך שהוא הולך בה, ולמצוא דרכי תעמולה אחרים, יותר מכוונים למצבנו.[16]

ד"ר יוסף מוהילבר

כאמור, הרצל ראה חשיבות רבה בהשתתפותו של הרב מוהליבר בקונגרס, והפציר בו להגיע לבזל כדי להשתתף בדיונים. ואולם רופאיו של הרב אסרו עליו את הנסיעה, ולכן שיגר באמצעות נכדו, ד"ר יוסף מוהילבר, מכתב ברכה לבאי הקונגרס. המכתב הוקרא במלואו במעמד פתיחת הקונגרס, ועשה

16. ניסנבוים, ר' שמואל מוהליבר, עמ' 62.

רושם עז על הנאספים. בסיום הקראת המכתב פרצו באי הקונגרס בתשואות נרגשות, ולאחר הקונגרס תורגם המכתב לכמה שפות והופץ באלפי עותקים.[17]

במכתב הברכה הביע הרב מוהליבר את עמדתו באשר לנושאים העומדים על סדר יומה של התנועה הציונית. בראש ובראשונה הדגיש הרב מוהליבר את הצורך להסיר את המגבלות שהטילה ממשלת טורקיה על הגירת יהודים לארץ ישראל. נוסף לכך הביע הרב מוהליבר את עמדתו כי צביון החיים הציבוריים הראוי בארץ ישראל צריך להתבסס על התורה, וכן הדגיש את החשיבות העליונה של האחדות ושמירת השלום בין כל חלקי העם:

> בסוד האסיפה נחוץ לתקן אשר "בני ציון" שלבם נאמן למטרתנו יחיו ביניהם באהבה ובאחוה גמורה אף כי המה חלוקים בדעותיהם בדברים שבין אדם למקום...

בסוף דבריו הביע הרב מוהליבר התנגדות נחרצת לדעותיהם של כמה רבנים במערב אירופה שטענו שהתנועה הלאומית סותרת את אמונתנו בביאת המשיח. על כך הכריז:

> לא כן הדבר! אמונתנו ותקוותנו היא מאז וגם עתה, כי יבוא משיח צדקנו ויקבץ נדחי ישראל לארץ אבותינו. ותחת שהיינו נודדים בארצות זרים, נעים ממקום למקום, נשב בארצנו ונהיה לעם במלוא מובן המלה הזאת; ותחת שהיינו לחרפה ולשנינה בעיני העמים, נהיה לכבוד ולתפארת ליושבי תבל. זאת היא אמונתנו ותקוותנו הנובעות מדברי נביאינו וחכמינו ז"ל ובהן מחזיק עמנו![18]

17. ספר הקונגרס עמ' 165; ספר שמואל, עמ' סח.
18. ספר הקונגרס עמ' 165.

על השגותיו של הרב מוהליבר מהחלטת הקונגרס להתמקד בעיקר בציונות מדינית ניתן להסיק מעדותו של נכדו ד"ר יוסף מוהילבר:

> בכל יום שלחתי מבזל לזקני ז"ל מכתבים מפורטים על מהלך הקונגרס ועל הדיונים שהתנהלו בו כשמסרתי לו בשובי הביתה פרטים נוספים אמר לי: 'אמנם הקונגרס עבר בהצלחה, ואני רואה בזה מאורע גדול והתחלת תקופה חדשה בתנועתנו, אף על פי שאני מצטער מאוד על ההחלטה להפסיק את העבודה המעשית בארץ ישראל עד שיהיה לנו מקלט בטוח על ידי משפט גלוי, ומצטער אני גם כן על היחס הבלתי נכון לברון רוטשילד. אינני יודע את העבודה המדינית שיעבדו להשגת מטרתנו, אבל ברור לי, כי הישוב והמושבות בארץ ישראל הם הגורם היותר חשוב גם במובן המדיני. העבודה המעשית בארץ ישראל זהו עורק החיים של תנועתנו, ואם יפסיקוה את נפש תנועתנו אנו קובעים [=עושקים]. אלמלא האמנתי כי יחזיקו באמת בהחלטה זו הייתי רואה בה סכנה לרעיוננו, אבל אני מקווה שזהו רק דבר זמני והציונים יחזרו בהם מהחלטתם זאת ויצרפו את העבודה המעשית בארץ ישראל לעבודה המדינית, כי בלעדיה אין מדיניות ואין תעמולה ולא כלום.[19]

הנה כי כן, לפנינו עוד הבדל רב משמעות בין גישתו של הרב מוהליבר לגישתו של הרצל. הרצל אחז בעיקר בדרך הציונית המדינית, ואילו הרב מוהליבר אחז בשתי הגישות גם יחד – בפעילות מדינית למען השגת רישיון התיישבות בארץ, לצד המשך פעילות מעשית לחיזוק והרחבת היישוב היהודי בארץ. בראייה מפוכחת הוא הבין שקשר

19. ספר הקונגרס, עמ' 168. בעניין הסתייגות חובבי ציון מדרך פעולתו של הרצל ראו גולדשטיין, אנו היינו הראשונים, עמ' 236–250.

הדוק קיים בין שתי הגישות, שכן "המושבות בארץ ישראל הם הגורם היותר חשוב גם במובן המדיני".[20]

הקונגרס בחר ברב מוהליבר לאחד מארבעת הנציגים שירכזו את הפעילות הציונית ברוסיה. שליח מיוחד מטעם הרצל נשלח לביאליסטוק להודיע לו על בחירתו ולהפציר בו שיקבל את התפקיד. באותה העת היה הרב כבר חולה מאוד, אך על אף בריאותו הרופפת החליט לכבד את החלטת הקונגרס הציוני וכתב אל "הד"ר הנפלא באהבתו הגדולה לעמו וארצו הערצל נ"י":

> מכתבכם הנכבד קיבלתי. רב תודות לכם על אשר כבדתם אותי להימנות לחבר בין דורשי ציון וירושלים, בלי נדר כל מה שיהיה בכחי לעשות לטובת עמנו וארצנו לא אמנע מלעשות כי רוחי ונפשי נתונים להם [...] ויהיה נועם ה' עליכם ויופיע על פועליכם להצלחת עמו וארצו.[21]

בשארית כוחותיו החל בהכנות ליצירת המסגרת הארגונית של ההסתדרות הציונית, ולשם כך כינס בביאליסטוק במרחשוון תרנ"ח (1897) אסיפה שהשתתפו בה כחמישים איש מחובבי ציון. אמנם הרב עצמו לא היה יכול להשתתף באסיפות שנערכו במהלך היום, אולם בכל ערב התכנסו בביתו וראש האסיפה היה מסכם את ענייני היום. באסיפה התקבלו החלטות שעסקו בארגון התנועה הציונית ברוסיה. בין היתר הוחלט שהמזרח"י (אשר הוקם בשנת תרנ"ג [1893] – ראה לעיל פרק ד 'הקמת המזרח"י') ימשיך לפעול כמרכז רוחני גם בתנועה הציונית.[22]

בחלופת המכתבים שבין הרב מוהליבר ובין הרצל לאחר הקונגרס בבזל, תמך הרב מוהליבר ברעיונותיו של הרצל בכמה עניינים ועודד

20. להרחבה בנושא ראו ארקין, הציוני המדיני הראשון.
21. ורפל, זכרון שמואל, עמ' קכו.
22. שם, עמ' קכו–קכח.

אותו להוציאם לפועל. באחד ממכתביו להרצל הפותח במילים "ד"ר הרצל, החבר המוערך!" הרב מוהליבר המריצו להוציא עיתון מטעם התנועה הציונית: "הצעתך להוציא לאור עתון גדול חשובה בעיני מאד כדי להגשים את מטרתנו. אני מצידי אעשה הכל".[23] במכתב נוסף שכתב ימים ספורים לאחר מכן עודד הרב מוהליבר את הרצל לממש רעיון ישן שעלה שנים מספר קודם לכן בתנועת חיבת ציון – להקים את בנק אוצר ההתיישבות:

> לדעתי צריך קודם כל לזכות בתמיכת בנקאים יהודים בעולם המסחרי בלונדון בייסוד הבנק... אני מאמין ומקווה שהבנק היהודי יקום למרות כל הקשיים ויזכה בתמיכה ואהדה של כל הלבבות ויעזור לגאולת הארץ.[24]

קריאה להקמת בנק אוצר ההתיישבות

בי"ז בסיוון תרנ"ח, כשלושים שעות לפני פטירתו, כתב הרב מוהליבר לבקשת הרצל מכתב בדבר חשיבות הקמתו של בנק אוצר ההתיישבות שנועד לממן את המפעל הציוני וההתיישבות בארץ ישראל.[25] בפתח המכתב כתב הרב מוהליבר: "באנק יהודי כזה בהמצאו בידים בטוחות ואמונות לעמנו ולארצנו יוכל להאיר אור חדש על ציון ועל ישובה. וחובה על כל אחד מאתנו להשתדל בקיומו..."

23. מכתב מתאריך 27.11.1897 (ארכיון ציוני מרכזי, תיק 3713H; תורגם מגרמנית על ידי פרופ' דורון נידרלנד).
24. מכתב מתאריך 4.12.1897, ראו מקאטוביץ עד באזל, עמ' 126–128, 260–264. על הקשרים הידידותיים בין הרב מוהליבר והרצל הבאים גם לידי ביטוי במכתביהם של השניים ראו ארקין, משני קצות הגשר הציוני, עמ' 4.
25. הנוסח המלא של המכתב מופיע להלן סימן טז, עמ' 335–338. הרעיון להקמת בנק אוצר התיישבות עלה עוד בתקופת חיבת ציון והרב מוהליבר כראש המזרחי פעל לקידומו, אך משהתפרסמה עצתו של הרצל בדבר הקמת הבנק רוכזו כל המאמצים להקמת הבנק באמצעות התנועה הציונית (ראו ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 117).

במכתב זה חזר הרב מוהליבר על ההפרדה שצריכה להיות לדעתו בין הנהגתם הפרטית של חברי התנועה הציונות, ובין המדיניות הכללית שלה:

היסוד לחיבת ציון היא תורתנו הקדושה, כאשר כתבתי במכתבי הראשון אל האסיפה בבזל... אמנם כל הבא לעבוד עבודת עמנו וארצנו איננו שואלים אותו על הנהגתו היהודית הפרטית, אחים הננו כולנו לצרה ואחים נהיה לתחיה, אבל יסוד עבודתנו הלאומית צריך להיות תורתנו הקדושה, ולכן הבאנק היהודי הזה ישמור את יסוד תחיתנו מכל משמר.

בהמשך ציין הרב מוהליבר את הפעילות ההתיישבותית רבת ההיקף שנעשתה בארץ ישראל בשנים האחרונות:

הישוב בארץ הקודש הראה לנו ולכל העולם כי עוד רוח חיים בקרבנו, חיה גם שפתנו וחיים בקרבנו כל הכשרונות הטובים שחוננו מאת אלוקינו. המושבות בכרמיהם ופרדסיהם מראים, כי עוד נוכל לחיות מפרי אדמתנו הטובה וכי אחינו מסוגלים לעבודת האדמה וירושת אבותינו לא אבדה מאתנו והחובה עלינו להרחיב את הישוב הנהדר הזה ולהחזיק בידי כל המפעלים הדורשים חיזוק, כי יוכלו להגדיל פעלם... ידע עמנו את גדלו בעבר, וגדלו לא ביד חזקה וחרב שלופה, כי אם בתורתנו הקדושה, ברוחו הכביר ובחייו הטהורים על אדמתו, ידע עמנו את מצבו בהווה, שלבד מצבו החומרי ההולך ורע יום יום, עוד תורתו, מקור חייו, משתכחת ובנים רבים מתרחקים ממנו רחוק, רחוק. ידע עמנו את תקותו לעתיד מה היא. ידע כל אלה, ועלינו להודיעו, ללמדו, ויתן ידו ולבו לציון.

וכך חתם הרב מוהליבר את דבריו:

כן אחים נכבדים, עבודה רבה לפנינו ועלינו לעבוד ולעבוד בלי לאות ובלי הרף, עלינו לעבוד שכם אחד בלי פירוד באהבה גמורה ובאחדות שלמה.

במילים חמות אלה חתם הרב מוהליבר לא רק את המכתב, שנכתב לבקשת הרצל, אלא גם את מסכת חייו רבת הפעלים למען תורת ישראל, עם ישראל וארץ ישראל לדורות הבאים.

המכתב תורגם לשפות רבות, והופץ בעיתוני התקופה ובכל תפוצות ישראל. לצד הפרסום נוספה הערה שמכתב זה "יוכל להיחשב לצוואתו".[26]

Das Testament Rabbi Samuel Mohilewers*).

צוואת הרב ר' שמואל מאהליווער.*)

Gesunken ist unser Stern, erloschen ist unsere Leuchte, gefallen ist die Krone von unserem Haupte. Der große Gaon, der Gerechte und Fromme, der Mann der Wahrheit und der Güte, der Vater Israels und Erbauer Zions, unser Herr und Meister Rabbi Samuel Mohilewer ist nicht mehr! Der Schicksalsschlag ist schwer. Am Donnerstag den 19. Siwan, um vier Uhr vierzig Minuten wurden die Jüdischen von den Unsterblichen besiegt und die heilige Lade wurde gefangen genommen. Ich habe keine Worte, mir versagt die Sprache, um die Größe des Verlustes zu schildern, von dem unser Volk betroffen ward. Es war nicht ein Greis von 74 Jahren und 51 Tagen, der von uns gegangen, sondern ein Jüngling an Geist, dessen Herz warm für alle unsere Lehre, unsere Nation, unser Land und deren Wiederbelebung betreffenden Angelegenheiten schlug. Bis zum letzten Tage seines Lebens war sein Sinnen und Trachten der Allgemeinheit gewidmet. Am Dienstag den 17. Siwan, 8 Uhr Abends genehmigte er den Inhalt dieses Rundschreibens, das an alle Zionsfreunde ergehen sollte. Tags darauf, am Mittwoch gegen 8 Uhr Morgens ward er bewußtlos und hat die Sprache nicht wieder gewonnen. Wir vollstrecken hiermit den Willen unseres Meisters, indem wir dieses Rundschreiben in wortgetreuer Wiedergabe des von ihm bestätigten Textes der Oeffentlichkeit übergeben:

בא שמשנו ככה אורנו נפלה עטרת ראשנו רבנו הגדול הגאון הנשגב הצדיק התמים איש האמת ובעל החסד אבי ישראל ובונה ציון רבנו מאורנו רבי שמואל מאהליווער אינגו! גדול השבר נורא האסון! ביום ה' י"ט סיון בשעה הרביעית וארבעים רגעים נצחו אראלים את הצוקים ונשבה ארון הקדש! אין מלים בפי, אין בה ביד לתאר בעת את ערך האכזרה הנוראה שאבדה לעמנו. לא זקן בן שבעים וארבע שנים וחמשים ואחד יום מת עלינו, כי אם צעיר-הרוח שלבו היה פתוח לכל דבר הנוגע לתורתנו, אומתנו וארצנו ותחיתן. עד יומו האחרון שם כל מגיניו בהן ולהן הקדיש כל יגי חייו. ביום ג' י"ז סיון בשעה השביעית בערב אשר נקים את המכתב החוזר התוב בזה לשלחו לכל חובבי ציון והנה דברי האחרונים בארבי הכלל. למחרתו ביום ד' בשעה השביעית בבקר אחזתו השבץ ולא יכול עוד לדבר. הנני עושים את רצון מורנו הגרש"ם וצ"ל והננו מוסרים את המכתב החוזר מלה במלה, כפי שאשרהו וקיימהו.

הפתיח לצוואתו כפי שפורסם מטעם המזרח"י

26. ראו **המליץ**, תרנ"ח (21.6.1898), גיליון 125.

ו. פטירתו והעלאת עצמותיו לארץ ישראל

הרב שמואל מוהליבר נפטר ביום חמישי, י״ט בסיוון תרנ״ח (1898). עוד בטרם הובא לקבורה התפרסמו בכותרות העיתונים הודעות אבל על פטירתו.[1] מועד לווייתו נקבע למחרת היום, ביום שישי בשעה עשר בבוקר. ברחבי ביאליסטוק פורסמו מודעות שכותרתן ״אבל כבד״ ובהן פורטו סדרי הלוויה.[2]

בעיתון ׳המליץ׳ תוארו ההכנות ללוויה וכן חלק מההספדים שנישאו בבתי הכנסת בביאליסטוק ערב הלוויה.[3]

1. הודעות על פטירתו של הרב מוהליבר: כותרת ראשית ב**המגיד**, תרנ״ח (9.6.1898), גיליון 22: ״שר וגדול נפל היום הזה בישראל״; כותרת ראשית ב**המליץ**, תרנ״ח (10.6.1898), גיליון 116: ״רבנו שמואל בהרב ר׳ יהודה לייב מוהליבר איננו!״
2. מודעת ׳אבל כבד׳, אוסף ד״ר מרחביה, מחלקת הארכיונים, הספרייה הלאומית, ירושלים.
3. **המליץ**, תרנ״ח (13.6.1898), גיליון 118

כעבור כמה ימים תואר מסע הלוויה:

כ׳ בסיוון. יום מר ונמהר. מאז הבוקר המונים המונים שואפים באים לרחוב משכן רבנו זצ״ל... כל החנויות ובתי המסחר סגורים על מסגר... רבבות אנשים עומדים ומחכים לצאת נושאי המטה... כארבעים אלף איש לוו את רבנו זצ״ל לבית עולמו, הלויה אשר כמוה לא נהיתה מאז היתה ביאליסטוק לעיר... כשלש שעות הלכו נושאי המטה, חלופיהן וחלופי חלופיהן הרבים, עד הגיעם לבית מועד לכל חי. בכל הדרך הרב, כארבע פרסאות, לא הופרע הסדר, רבבות המלווים הלכו ראשם שח, והורד לארץ מבטם...[4] רבבות יהודים מכל הסביבה הגיעו ללוויה אף שנערכה ביום

לווייית הרב מוהליבר בביאליסטוק, סיוון תרנ״ח (1898)

4. **המליץ**, תרנ״ח (17.6.1898), גיליון 122.

שישי, ומועד קיומה התפרסם רק יום אחד קודם לכן. השתתפו בה רבנים ואדמו"רים, ובהם גם המתנגדים לדרכו, כמו הרב חיים מבריסק.[5] גם נציגי אגודות חובבי ציון באו לחלוק כבוד אחרון למי שהוכתר כראש וראשון לחובבי ציון. רשימה ארוכה של אישים ומוסדות שלחו מברקי תנחומים.

ספר
הספד מר
על הרב הגאון האמיתי הצדיק תמים
הכבוד הכולל רשבבהג רבינו
ר' שמואל מאהליווער זצ"ל
אבד"ק דביאליסטאק
ראש וראשון לרעין ישוב ארץ ישראל
פיעטרקוב
ГЕСПЕДЪ МАРЪ
Надгробная рѣчь

תמונת השער של ספר הספד

תגובות אבל למותו של הרב מוהליבר הגיעו מכל רחבי העולם היהודי. העיתונים היהודיים בכל רחבי אירופה ובארץ ישראל ייחדו מקום רב להספדים שתיארו את גודל האבדה.[6] גם בארצות הברית נערכו הספדים.[7] רבנים רבים שנשאו הספדים על הרב מוהליבר בקהילותיהם פרסמו לאחר מכן את דבריהם בדפוס.[8]

בארץ ישראל, ובייחוד בירושלים, נערכו הספדים במקומות שונים. בבית הכנסת 'בית יעקב' אשר בחצר בית

5. שם.
6. **המגיד**, תרנ"ח (16.6.1898), גיליון כ"ג; **המליץ**, תרנ"ח (10.6.1898), גיליון 116; **הצפירה**, תרנ"ח (10.6.1898), גיליון 119; **חבצלת**, תרנ"ח (17.6.1898), גיליון 34; **הצבי**, תרנ"ח (17.6.1898), גיליון לה; שם, תרנ"ח (24.6.1898), גיליון לו.
7. **הפסגה**, תרנ"ח (22.7.1898), גיליון מס' 39.
8. הרב מרדכי שטאץ, **הספד מר**, פיעטרקוב 1898; צבי הירש טורבאוויץ, **ארזי הלבנון**, ווארשא תרנ"ט; ישראל בנימין־בענט, **צרור המור**, שנת "תור חיים"; אליקים געציל, **רמת שמואל**, ווילנה תרנ"ט; יחיאל מיכל האושא, **וימת שמואל**, ורשה תרנ"ח; ר' יצחק ניסענבוים, **רבינו שמואל מאהליבער**, פערלאג תרנ"ט (ביידיש). ראו להלן נספחים 5–6, עמ' 117–122, בהם מובאים הספדי הראי"ה קוק זצ"ל, וד"ר יוסף מוהילבר, נכדו של הרב מוהליבר.

הכנסת 'החורבה' נערך הספד בהוראת הרב שמואל סלנט, רבה של ירושלים, ובבית הכנסת 'רבן יוחנן בן זכאי' הספידו הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר. הרב סלנט ציין במכתב תנחומים ששיגר לחברי ועד הפועל של חובבי ציון ביפו בין היתר:

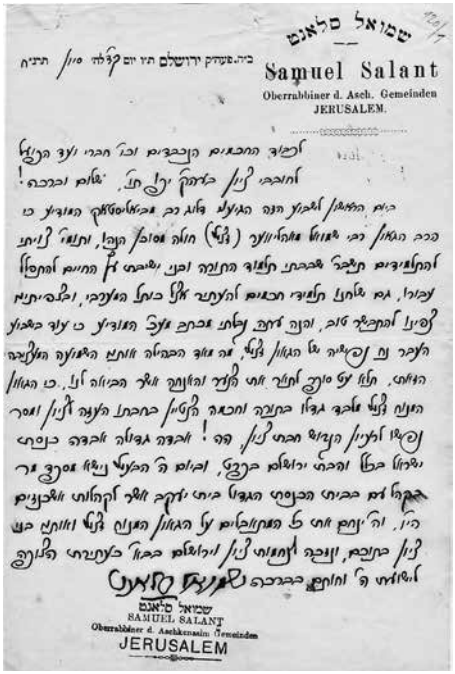
שמואל סלאנט

Samuel Salant
Oberrabbiner d. Asch. Gemeinden
JERUSALEM.

בית־מדרש ירושלים תו יום לקדלה סיון תרנ"ח

שמואל סלאנט
SAMUEL SALANT
Oberrabbiner d. Aschkenasim Gemeinden
JERUSALEM

מכתב תנחומים מהרב שמואל סלנט

כי הגאון המנוח זצ"ל מלבד גודלו בתורה וחכמה הצטיין בחיבתו העזה לציון ומסר נפשו לרעיון הקדוש חיבת ציון, הה! אבדה גדולה אבדה כנסת ישראל בכלל והבת ירושלים בפרט...[9]

9. מכתב ההספד של הרב שמואל סלנט (אוסף שבדרון, מחלקת הארכיונים, הספרייה הלאומית, ירושלים, 40793/96).

גם נסים בכר, ראש ועד העדה הספרדית בירושלים, שלח מכתב תנחומים לועד הפועל לחובבי ציון ביפו ובו הביא מדברי הספדו של הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר:

נסים בכר
ראש ועד העדה
הספרדית
בירושלים
NISSIM BEHAR
Président du Conseil de la Communauté Israélite
A JERUSALEM

מכתב הספד של ועד קהילת הספרדים בירושלים

יגדל המספד ותרבה הקינה בחוצות ירושלים, ציון במרר תבכה וירושלם תתן קולה. חברת חובבי ציון דורש אין לה. פקע כלילא, הו הו ברחובות קריה, צועקים בקול מר ביא ביא, על השמועה הרעה, מחלה ונועה, אל הלקח ארון האלוקים, הרב

הגאון הגדול המפורסם ראש חובבי ציון המתעסק בקודשים, מרן שמואל מאהליבר זצ"ל. נתבקש בישיבה של מעלה, אוי נא לה אמרה ביאליסטאק, כי אבדה כלי חמדתה, ומצודתו פרוסה על כל ארצות החיים, אוי לארעא דישראל דחסרא גברא רבה, ועלינו החיוב מוטל להגדיל המספד ולקרוע בגדים על שמועה רעה וקרובה, כמו שנאם יחזקאל הנביא...[10]

בהספד שנערך ביפו בכ"ו בסיוון תרנ"ח השתתפו עסקני היישוב היהודי ונציגי המושבות. בנוסף הם שיגרו מכתב תנחומים לבני משפחת הרב מוהליבר ובין היתר כתבו:

על שברכם, שברנו, בהלקח אדמו"ר הגדול מעל ראשינו, נשבר לבנו בקרבנו וככל חובבי ציון שבגולה ובארץ, מתאבלים ובוכים ומבכים אנו על מתנו האהוב, היקר והנעלה מאד, על אבינו, האב הטוב לכל החובבים את ציון וכל מקראי קדשיה...

על המכתב מופיעים חתימותיהם של כשבעים מראשי היישוב.[11] גם במזכרת בתיה, שאת הקמתה יזם הרב מוהליבר, נערכו הספדים:

ממזכרת בתיה מודיעים, כי ביום י' בתמוז קראו שם אל אבל עוד הפעם לספד להגאון רבנו שמואל מוהליבר זצ"ל ולבכותו. המספיד, הרב החכם ש.ע. שרקון, פקיד המושבה, דבר בכל רגש וחום לב, כדרכו, והנוכחים, אכרי עקרון ידעו, כי גם להם אבד מגן ומחסה, אוהב וחומל, אשר הגן ויבקש רחמים עליהם הרבה פעמים לעתות בצרתם, לפני כבוד הנדיב הגדול הי"ו.[12]

10. מכתב ההספד של ועד קהילת הספרדים בירושלים (אוסף שבדרון, מחלקת הארכיונים, הספרייה הלאומית, ירושלים, 0102134).
11. אוסף ד"ר מרחביה, מחלקת הארכיונים, הספרייה הלאומית, ירושלים.
12. **המליץ**, תרנ"ח (16.8.1898), גיליון 172.

בישיבת הפתיחה של הקונגרס הציוני השני, שנערך כשלושה חודשים אחרי פטירתו של הרב מוהליבר, העתיר הרצל מילות הערכה על ידידו שנפטר זה עתה:

באחרונה הרשוני נא להזכיר את שם הרב הגאון אשר בריתו הנאמנת לנו היתה אחת הסבות לתנועה כבירה בארצות המזרח, הלא הוא הרב ר׳ שמואל מוהליבר ז״ל, אשר בדרכי חייו הנעלים, באהבתו העזה לרעיוננו ובנדבת רוחו אשר הקריב על מזבח תנועתנו זכה לשם עולם בקרבנו, לשם עולם אשר לא יכרת.

רימונים מכסף שהוקדשו לזכר הרב מוהליבר בקונגרס הציוני השני בבזל 1898

הגאון רבי שמואל מוהליבר, בהיותו אחד הרבנים היראים והחרדים ובכל זאת גם חובב ציון בכל נפשו ומאודו, הראה גלוי לכל את אמונתו בדבר אשר רבים עוד דורשים ראיות על אמתתו. הוא לא זכה לראות קץ שאיפותינו ותכליתן אולם דעתנו אנחנו נחה בזה, שיודעים אנו, כי הזקן הנכבד הזה זכה לראות בסוף ימיו את האור, אשר כמונו כמוהו מאמינים אנו, כי שמש זורח היא לנו. לאות כבוד קמתם כולכם ממושבותיכם. אדמה כי על האות הזה אין להוסיף עוד.[13]

13. **פרוטוקול הקונגרס הציוני השני בבזל**, ורשה תרנ״ט, עמ׳ 13.

קהילת ביאליסטוק הקימה 'אוהל' על קברו, ובחזית האוהל קבעו שני לוחות שיש ועליהם נחרתה תמצית מפעליו. במשך שנים רבות שימש המקום כמוקד עלייה לרגל, אך במהלך השואה נותץ האוהל ומאז לא נודע מקומו במשך כמה עשרות שנים.

בשנת תש"ן (1990) אותר מקום קבורתו של הרב מוהליבר, ובעקבות זאת העלה הרב אפרים זלמנוביץ', רבה של מזכרת בתיה, את הרעיון להעלות את עצמותיו של הרב מוהליבר לארץ הקודש ולטמנן בבית העלמין במזכרת בתיה. בחודש כסליו תשנ"ב הועלו עצמותיו ארצה ונטמנו בבית העלמין במזכרת בתיה בסמוך לקברי מייסדי המושבה, במעמד רבנים, אישי ציבור והמונים מכול שדרות העם.

מעמד הטמנת העצמות
עומדים מימין לשמאל: זבולון המר (שר החינוך), הראשון לציון הרב מרדכי אליהו, הרב ישראל מאיר לאו (אז רבה של תל אביב־יפו) והרב משה צבי נריה

כמה חודשים לאחר מכן, בי"ט בסיוון יום פטירתו של הרב מוהליבר, נחנך על קברו 'אוהל' דומה ל'אוהל' שהיה בביאליסטוק. אוהל הרב מוהליבר במזכרת בתיה משמש כיום מקום עלייה לרגל ולתפילה, ובכך מתממשים איחוליו של הראשון לציון הרב מרדכי אליהו למושבה במעמד הטמנת העצמות: "מעתה תהיה המושבה

לתפארת לעם ישראל, כי רבים יעלו על ציונו וזכותו תגן עליהם אלף המגן...".[14]

חניכי השומר הדתי בביאליסטוק תרפ"ט (1929) על רקע אוהל הרב מוהליבר

חניכי המחזור הראשון של סניף בני עקיבא, מזכרת בתיה, כסליו תשנ"ה (1994)

14. ראו ארקין, מזכרת בתיה.

ז. סיכום

בהרבה תארי כבוד ובהרבה כתרים הוכתר הרב מוהליבר. בין תכונותיו הבולטות ניתן לציין את תעוזתו, היותו בעל חזון, בעל מנהיגות פורצת דרך ומדינאי הרואה למרחוק. תכונות אלה הציבוהו כראשון בין ראשונים בתחומים רבים. פעילותו הענפה למען שיבת ציון האפילה במידה רבה בזיכרון האומה על היותו גדול בתורה ופוסק הלכה מוערך בקרב בני דורו.

פעילותו הציבורית ברחבי רוסיה וארצות אירופה נעשתה בד בבד עם היותו רב קהילות גדולות וחשובות במשך כיובל שנים.

שני התחומים המרכזיים שבהם עסק היו היחס להשכלה ושיבת ציון.

הרב מוהליבר שאף ליצור מהפכה בדפוסי החיים הגלותיים של העם היהודי. בלהט פנימי שנבע מתוך דאגה לעתיד האומה, ורצון לראות את עם ישראל יוצא ממעגל העוני ומתבסס מבחינה כלכלית, ביקש עוד בתחילת פעילותו הציבורית לבצע מהפכה בעולם החינוך היהודי המסורתי, והתווה תוכנית לימודים שעיקרה שילוב השכלה כללית ומדעים בלימודי קודש.

הוא ראה חשיבות רבה ברכישת מקצוע ולימוד שפת המדינה,

והטיף להשתלבות במעגלי העבודה בכל המקצועות ובכל התחומים. עיתון 'הלבנון' שימש כשופר למשנתו, ובו פרסם הרב מוהליבר מאמרים מקיפים הקוראים לשלב ו"לאחד את התורה והחכמה בעוד מועד".

תפיסה זו נראית כיום כמעט מובנת מאליה בקרב חוגים רחבים, אך באותם הימים היא זעזעה את אמות הסיפים, גרמה תסיסה, ועוררה כלפי הרב מוהליבר לא מעט מתנגדים. קריאה מהפכנית זו אשר יצאה מבית מדרשו של רב ופוסק המוערך על ידי גדולי התורה שבדורו, מעידה על תעוזה רבה, והיא מציבה את הרב מוהליבר בשורה הראשונה של מעצבי החינוך היהודי המודרני המשלב לימודי קודש והשכלה כללית.

את המחצית השנייה של שנות פעילותו הציבורית הקדיש הרב מוהליבר למען הגשמת חזון שיבת ציון.

הוא היה הראשון לאחר אלפיים שנות גלות אשר החל להתניע את גלגלי שיבת ציון בצעדים מעשיים תוך ראייה ממלכתית, ולא בכדִי הוכתר בתארים "ראש וראשון לחובבי ציון" ו"הציוני המדיני הראשון".

הרב מוהליבר לא הסתפק עוד בעלייה של יחידים לארץ ישראל, כאלה המבקשים לבלות את שארית חייהם בעולם התורה ולהיקבר בארץ הקודש. הוא פעל בלא לאות להטות את גלי ההגירה ההמוניים לעבר ארץ ישראל ולהקים בה מושבות חדשות, תוך שהוא מסביר שחידוש היישוב היהודי בארץ ישראל הוא המענה לקשיים ולאתגרים הניצבים בפני העולם היהודי. מבלי שאיש בחר בו ומבלי שהתמנה על ידי גוף כלשהו, אלא מתוך דחף פנימי, הוא כתת רגליו מעיר לעיר ומארץ לארץ על חשבונו הפרטי על מנת לעשות נפשות ולגייס תורמים למפעל ההתיישבות בארץ ישראל, כל זאת כאמור, בד בבד עם היותו רב של קהילות חשובות.

נוסף על כך, הרב מוהליבר הקים את אגודת חובבי ציון הראשונה ברוסיה שבעקבותיה קמו עשרות אגודות של חובבי ציון. במשך שנים פעל רבות במסגרת הנהגת תנועת חובבי ציון לקידום היישוב בארץ, תוך שהוא מהווה גשר בין הצדדים החילוניים והחרדיים שהיו חלק

מתנועה זו.

הרב מוהליבר ראה ברעיון יישובה של ארץ ישראל אמצעי לקירוב הלבבות ולאיחוי הקרעים בין פלגי העם והוא ראה בארץ ישראל מקום שיכול להיטיב את התנהגותו והליכות חייו של כל אחד ואחד מישראל השוכן בה.

המהפך ההתיישבותי הגדול בתולדות עם ישראל מאז חורבן הבית החל ברגע שבו הצליח הרב מוהליבר לרכוש את לב 'הנדיב הידוע' הברון אדמונד דה רוטשילד לרעיון יישוב ארץ ישראל. התבססותן והתרחבותן של המושבות החדשות בתמיכתו של 'אבי היישוב' היו למעשה המסד לתקומת מדינת ישראל.

כאן המקום לציין את תעוזתו של הרב מוהליבר כפוסק הלכה. מכוח גדולתו בתורה הוא יזם והיה בין החותמים על היתר המכירה הראשון ערב שנת שמיטת תרמ"ט וזאת מתוך חשש להתמוטטות המושבות החדשות שהיו בראשית צעדיהן. היתר מכירה זה היה למעשה היתר המכירה הראשון מאז חידוש היישוב העברי בארץ ישראל, ובהסתמך עליו ניתנו כל ההיתרים בשנות השמיטה הבאות עד עצם היום הזה.

בשנת תר"ן (1890) יצא הרב מוהליבר בראש משלחת גדולה וחשובה של חובבי ציון לבדוק את מצב המושבות הראשונות וליישב את ההדורים בין אנשי היישוב הישן ובין אנשי המושבות. מסע זה הוכתר בהצלחה והצמיח תמורות חדשות בתולדות העם.

בשנת תרנ"א (1891), על רקע חידוש גזרות השלטון התורכי להגבלת עליית יהודים לארץ ישראל יצא הרב מוהליבר בראש משלחת לארצות מערב אירופה: גרמניה, צרפת ובריטניה כדי לטכס עצה איך לבטל את הגזרות. בועידת פריז הוחלט על הקמת מרכז עולמי לתנועת חיבת ציון שאחת ממטרותיו הראשיות הייתה לפעול מול הממשל התורכי לביטול הגזרות. כן נדון נושא הקמת בנק יהודי שיסייע להתיישבות בארץ ישראל.

בערוב ימיו, עם עלייתו של הרצל על במת ההיסטוריה, ראה הרב מוהליבר את התנועה הציונית כממשיכת דרכה של תנועת

חיבת ציון ועל כן נרתם כשותף פעיל בארגונה וביסוסה של התנועה הציונית ברוסיה.

בין הרב מוהליבר והרצל היו הבדלי גישה הן ביחס לאופן הפעילות המדינית והן ביחס לאורח החיים שצריך יהיה להתגבש בקרב היישוב היהודי המתחדש בארץ. כהרצל, דגל הרב מוהליבר במתן חופש הפרט, אך להבדיל מהרצל ביקש לבסס את החיים הציבוריים בארץ ישראל על אדני התורה, וכדבריו בנאום ברכתו לבאי הקונגרס הציוני הראשון בבזל: "תורתנו, שהיא מקור חיינו, צריכה להיות יסוד תחייתנו בארץ אבותינו".[1] למרות ההבדלים הם שיתפו פעולה לקידום הרעיון הציוני.

עמדותיו המורכבות של הרב מוהליבר, שמחד גיסא תמך בתנועה הציונית ובהרצל שעמד בראשה, ומאידך גיסא עמד בתוקף על כך שהחיים הציבוריים בארץ ישראל חייבים להיות על פי התורה, הצמיחו כלפיו לא מעט מתנגדים אשר הסתייגו מאופייה החילוני של התנועה. עובדה זו לא ערערה את נחישותו של הרב מוהליבר לפעול לחיזוק ולהגדלת שורותיה של התנועה הציונית.

הרצל, אשר הכיר והוקיר את פעילותו הברוכה של הרב מוהליבר בתנועת חיבת ציון, הגדירו כ"ציוני המדיני הראשון", וראה בו דמות מפתח בארגונה של התנועה. זאת בפרט לנוכח העובדה שהרב מוהליבר היה בין הרבנים האורתודוקסים הבודדים שתמכו בתנועה הציונית.

פעילותו של הרב מוהליבר נתנה השראה להרצל הן בפעילותו המדינית והן באימוץ רעיונות שצצו ועלו בתנועת חיבת ציון שנים מספר קודם לכן, כגון: הקמת בנק, הוצאת עיתון, כינוס קונגרסים ועוד.

לבקשת הרצל כתב הרב מוהליבר יומיים לפני פטירתו מכתב בדבר חשיבות הקמת בנק אוצר ההתיישבות. במכתב זה, הנחשב לצוואתו הרוחנית, סקר הרב מוהליבר את הישגי ההתיישבות ואת היעדים שעומדים לפני העם, וסיימו במילים הבאות: "יסוד עבודתנו

1. ספר הקונגרס, עמ' 165.

הלאומית צריך להיות תורתנו הקדושה... כן אחים נכבדים, עבודה רבה לפנינו ועלינו לעבוד ולעבוד בלי לאות ובלי הרף, עלינו לעבוד שכם אחד בלי פירוד, באהבה גמורה ובאחדות שלמה".

על אף הבדלי הגישה והשקפת העולם השונה בין הרב מוהליבר 'הציוני המדיני הראשון' ובין הרצל 'חוזה מדינת היהודים', שיתפו השניים פעולה לחיזוקה של התנועה הציונית. עובדה זו צריכה לשמש מודל לימינו אלה לחיי יצירה ובניין של כל פלגי העם במדינת ישראל "באהבה גמורה ובאחדות שלמה".

ראויה דמותו רבת הפעלים של הרב מוהליבר להיות חרוטה בציפורן שמיר על לוח קורות עם ישראל ולשמש כמגדלור לאומה העברית וכדמות מופת במדינת ישראל.

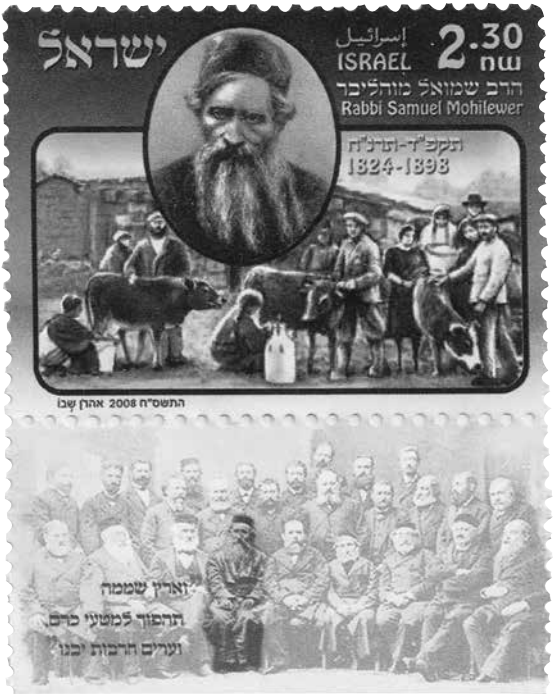

בול הרב שמואל מוהליבר

נספחים למבוא

נספח 1
עץ המשפחה של הרב מוהליבר

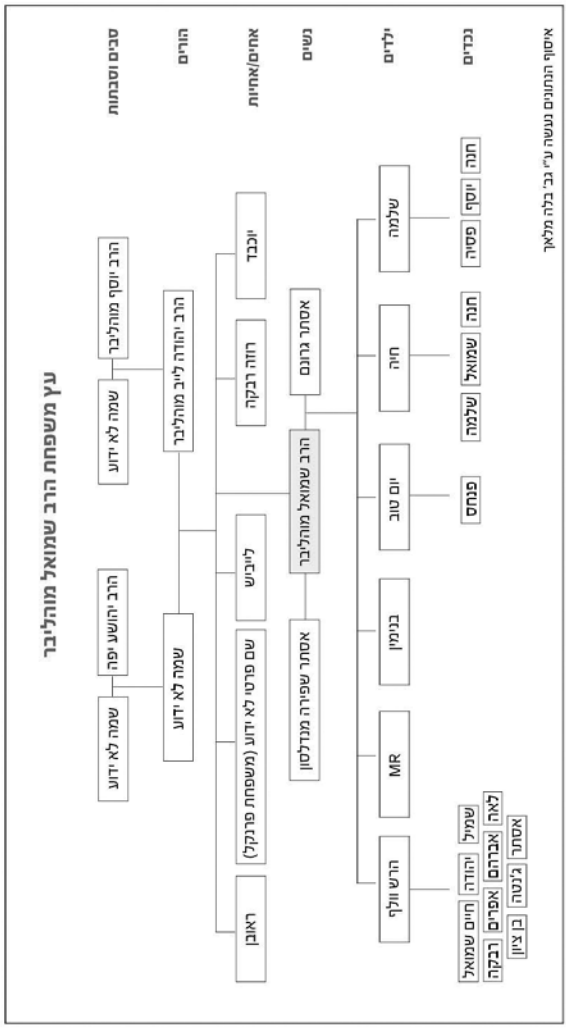

הנתונים לוקטו על ידי גב׳ בלה מלאך, עיבוד גרפי: אפרת בירר לבון

נספח 2
תיאור הפגישה של הרב מוהליבר עם הברון רוטשילד[1]

ואלה הדברים אשר סיפר הרב מוהליבר בעצמו על אודות פגישתו הראשונה עם הברון כפי שמוסרים עדים נאמנים מה ששמעו מפיו ממש:

"אל הברון הלכתי בלויתם של הרב צדוק הכהן ושל מיכאל ערלנג'ר. הם היו המתווכים ביני ובין הברון ועל ידם קבע לי זמן לראיון. בשעה הקבועה נכנסנו ללשכתו, הברון הושיט לי את ידו ובתנועה קרה ומנומסת הראה לי על הכסא, שעמד סמוך לשלחנו, לאחר רגעים שאלני, ושוב בטון קר, שאין בו אלא משום נימוס:

מה שאלתך, רבי?

שאלה זו ואופן הבעתה לא יכלה לעורר תקוות רבות בלבי, ובאמת לא הייתי אנכי הרב הראשון, שפנה להברון. רבנים רבים מארצות שונות, לבושים בתלבושת רבנים כמוני, היו פונים אליו לתמיכה ולעזרה. רובם לצורך עצמם ומיעוטם לשם איזו חברה או אגודה. וכיצד אפשר להשפיע עליו, שידע להכיר את מטרת בואי אליו ויתייחס אליה בכובד ראש הראוי? ואמנם ברגע הראשון נסתתמו דברי, אולם תיכף ומיד נזכרתי במטרה הגדולה שלשמה נסעתי ולא השגחתי בכחותי הדלים ובמצב בריאותי הרופף. התעודדתי ואמרתי לו:

יסלח לי, אדוני הברון, אם דברי אליו יהיו באופן שאני רגיל לדבר לבני עדתי, רב אנכי, רב מבית מדרש הישן, ורגיל אני לדבר במשל ובמליצה. בת צחוק עברה על שפתיו ובפנים מסבירות ובטון חם ולבבי אמר אלי: בחפץ לב אקשיב לדבריך.

מיום שעמדתי על דעתי, פניתי אליו, אני מבקש פתרון לשאלה קשה וחמורה: מפני מה נבחר משה רבינו שהיה כבד פה וכבד לשון, להיות רועם ומנהיגם של ישראל, להוציאם מארץ מצרים ולהוליכם

1. הרב מימון בתוך ספר שמואל, עמ' כב. תיאורו של הרב מימון מבוסס כנראה על זכרונותיו של ליטמן רוזנטל שפורסמו בעיתון **העברי**, תרע"ח (1918), גיליון י"ח.

לארץ ישראל? הרי בתור מנהיג מדיני היה עליו לבוא בדברים עם מלך מצרים, עם שרי המלוכה, ואחד התנאים ההכרחיים בהנהגה מדינית הוא להיות בעל לשון, להשפיע בכח הדבור, ותנאי הכרחי זה היה חסר למשה בהיותו כבד פה וכבד לשון? ימים רבים ישבתי על מדוכה זו ולא מצאתי פתרון. אולם בנסיעתי זאת, כשהגיע לידי להעשות שליח מצוה, לבוא בדברים עם אילי הכסף לשם ישוב ארץ ישראל, אורו עיני ואמצא את הפתרון הנכון.

משה רבנו נבחר להיות לא רק מנהיג בישראל, אלא גם נותן התורה. הוא נבחר מפי הגבורה לא רק להוציא את בני ישראל ממצרים אלא גם להביאם למעמד הר סיני ולמסור להם את התורה. ואלמלי היה למשה רבנו לשון למודים, אלמלי היה יודע להשפיע על אנשים בכח פיו ובדבור שפתיו, היו המינים מונים את ישראל, שהתורה אינה מן השמים, אלא משה השפיע על יוצאי מצרים בקסם לשונו ותחת השפעת הרגע נתקבלו דבריו. אולם כשמשה היה כבד פה וכבד לשון ואף על פי כן קבלו בני ישראל את התורה מידו, הרי זו לראיה ולמופת שהשכינה היתה מדברת מתוך גרונו של משה, ולא היה אלא שליח להולכה, למסור את התורה לישראל.

אדוני הברון, הוספתי לדבר, לפני השולחן הזה, שאתה יושב עליו, באים צירי מדינות שלוחי עמים כבירים, באי כח מוסדות פיננסיים ובפיהם הצעות ותכניות שונות, על בנין מסלות ברזל, על חפירות תעלות ועל ישוביהן של ארצות נשמות. כולם באים אליך מזוינים בידיעות רחבות ועשירות על הענין שהם דנים בו, ובכח לשונם הם מבררים ומלבנים לפניך את הצעותיהם ותכניותיהם, את הריוח הגדול שבצדן ואת הטוב הצפון בהן לעולם. גם אנכי באתי אליך שלוח מאת אחי בני עמי, בהצעה גדולה וחשובה, שנשמת עמנו תלויה בה – ישוב ארץ ישראל – אולם כבד פה וכבד לשון אנכי לברר לפניך את כל גדלה וחשיבותה, את האושר הצפון בה לך ולעמנו. אם תשמע להצעתי ותענה לבקשת עמך, להחיות את הארץ השוממה אין זה אלא משום שגורל עמך האומלל הדווי והסחוף נגע ללבך, ואם גם לא תשים לב לדברי וריקם תשלחני מאתך לא אתחרט

על נסיעתי הקשה שעלתה לי בכל כך יסורי גוף ונפש, אנכי מלאתי את חובתי המוטלת עלי, עשיתי את שליחותי.

דברי אלה עשו, כנראה, רושם עז על הברון וכשהרציתי לו אחר כך פרטי ההרצאה, הקשיב לה בהקשבה רבה ומתוך כובד ראש מיוחד".

כשתיאר אחר כך הרב מוהליבר לפני הברון את ענות אחינו ואת השאיפה הנשגבה והתקוה הגדולה התלויה ברעיון הישוב – ענה הברון ואמר לו: "רבי, אם באת לבקש ממני עזרת כסף לצרכי העבודה הזאת, נקבה את הסכום הדרוש ואתנה, אבל, אם באת לרכוש את נפשי, עלי מתחלה להמלך עם לבי, וגם לעשות קודם נסיון למען דעת איך יפול דבר".

ועל זה ענה לו הרב: "אדוני הברון, גם אנחנו אין אנו יודעים עוד את הענין הקדוש בכלל על פי הנסיון, כי זה קרוב לאלפיים שנה שנתרחקנו מארצנו ומעבודת אדמתה, ועל כן לא נוכל גם אנו לומר בהחלט כי נעשה ונצליח, ואולם אנחנו מקוים כי יברך ה' את פעלנו ואת חפצנו ישלים".

התוצאות של הפגישה הזאת היו כי הברון הסכים לעשות נסיון בעבודת הישוב, ואת ידי הרב מוהליבר מילא למצוא מספר משפחות המסוגלות לעבודת האדמה ולקנות בשבילן קרקעות על אדמת ישראל על מנת לעבדן ולשמרן, ויחד עם זה ביקש ממנו להציע לפניו את תכנית הצעותיו הישוביות בכתב.[2]

2. השתלשלות האירועים לאחר אותה פגישה מפורטת על ידי יחיאל בריל בספרו "יסוד המעלה". בחלק ניכר מספרי ההיסטוריה והאנציקלופדיות נכתב בטעות כי יוסף פיינברג, ממייסדי ראשון לציון, היה הראשון אשר נפגש עם הברון רוטשילד ושכנעו לעשות למען יישוב ארץ ישראל. למעשה, הרב שמואל מוהליבר נפגש עם הברון בא' סוכות תרמ"ג (28.9.82) ואילו יוסף פיינברג נפגש עמו כשלושה שבועות לאחר מכן, בה' במרחשון תרמ"ג (18.10.82). לענין זה ראו: בריל, יסוד המעלה, עמ' 164; אפל, בתוך ראשית התחייה, עמ' 552; ספר שמואל, עמ' כה; גלעדי ונאור, רוטשילד אבי הישוב, עמ' 16; חיסין, מרשומות אחד הבילויים, עמ' 138 הערות 3, 5 (של שולמית לסקוב); אהרנסון, הבארון והמושבות, עמ' 10; תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל, עמ' 422, 424; שלמון, אם תעירו, עמ' 54; הכהן, על הראשונים, עמ' 247–262.

נספח 3
מכתב הרצל וחברי אגודת חובבי ציון בווינה בבקשת עזרה מהרב מוהליבר[1]

AN SAMUEL MOHILEWER, Bialystok
[Wien, 25 Mai, 1897] כ״ג אייר תרנ״ז

קיבלנו את תשובתו הנכבדה, הכתובה בידי הועד ״מזרחי״ וגם את ״המכתב החוזר״, אשר קראנו אותו באזני קהל חברינו, ובדבריהם היקרים העירו בקרבנו רגשות קודש ויפעלו על לבנו פעולה עזה ונמרצה, בראותנו גדל אהבתכם לציון ואת פעולותיכם הנשגבות, אשר פעלתם עד כה לטובת הרעיון הקדוש, משאת נפשנו ונחמתנו בארצות פזורינו. לדאבוננו לא ערבה גם לנו השמחה על דבר צעדי חובבי ציון עד כה וכמוכם כמונו מצטערים אנו על רפיון כחנו וידינו הקצרות לכלות אף מפעל אחד עד גמירתו, כאשר תתאוננו בצדק במכתבכם החוזר הזה, אשר על כן מרשים הננו לנו לשחר את פני מעלת כבוד תורתו להשמיענו את דעתו בדבר ההצעה, שהוצעה לפנינו זה לא כבר מאת ראשי ועד הפועל ביפו, לקחת חלק בשכלול המושבה ״משמר הירדן״, וכאשר ינהלנו מעלת כבוד תורתו בעצתו הטובה אותה נשמור לעשות. מדעתנו כי נהירין לו דרכי הרעיון והליכותיו עד כה, הננו מבקשים עצה מפיו יען כי הוא הצעד הראשון שאנו עושים בעזרת השם בעניני הישוב ואין אנו בקיאין כל כך ומתיראים איפוא לבל נכשל חס ושלום במפעלנו זה. - - - - - ובכלל הננו מקוים, כי תעשה עתה חבת ציון צעדים קדימה בארצות המערב על ידי אספתנו הכללית הנכונה להיות בעזרת השם במינכן בסוף ירח אוגוסט שנה זו. והננו מעידים את מעלת כבוד תורתו וכל חובבי ציון הנלוים אליו לשים לב על האסיפה ההיא ולהשתדל בין חובבי ציון כי יקחו בה חלק במספר רב, ובפרט אלה מחובבי ציון אשר ידעו את כל

1. אגרות הרצל, א, עמ׳ קנד; ספר הקונגרס, עמ׳ 164.

דרכי הישוב והתפתחותו עד כה ואשר ידעו גם את רוח עמנו ותורתנו הקדושה ותולדותינו, נחוץ כי יבואו אל האסיפה וישמיעו את דעותיהם בנוגע לצרכי עמנו ועתידותיו. הן מטרת האסיפה היא למען אשר יתאחדו כל חובבי ציון שבכל ארצות התבל לאגודה אחת, שתעבוד עבודתה ברוח אחד ובמחשבה אחת. ואתם, חובבי ציון שברוסיה אשר עברתם לפנינו כחלוצים הראשונים עליכם לקחת חלק בראש האגודה ולהשתתף במפעלנו זה בעזרת ידיעותיכם, אשר רכשתם לכם במשך ימי עבודתכם להרחבת הרעיון הקדוש. עוד זאת נתכבד להודיע למעלת כבוד תורתו, כי יסדנו מכתב עתי [עיתון] בשפת אשכנז גדול ונכבד בערכו מפאת הסופרים אשר נתנו ידם לנו. בו יכתבו כל טובי הסופרים מבני עמנו במערב אירופא הנודעים לשם בישראל ובעמים, ונקוה כי גם ממפעלנו זה תצמח תועלת לא מעטה לרעיוננו הקדוש.

ברגשי כבוד ויקר בשם החברה ציון:

ד״ר הרצל, ד״ר משה שנירר, ד״ר עוזרקאקעש

נספח 4
מאמרו של הרצל על הרב מוהליבר
תרגום מגרמנית מאת פרופ׳ דורון נידרלנד

הרב שמואל מוהליבר

נולד בשנת 1824 בעיירה קטנה, הולביקי, במחוז וילנה שבליטא. בגיל 18 הוסמך לרבנות מכמה רבנים ידועים ובגיל 24 קיבל משרת רב במקום הולדתו ושימש בה עד 1856. משנת 1856 עד 1860 היה רב בצ׳אקי, שם שירת את הקהילה בנאמנות רבה וקיבל על כך אות הצטיינות מהממשלה בעבור שירותו. ב־1868 נקרא לראדום. ב־1873 השתתף באסיפה של נציגי קהילות יהודיות ורבנים בסנט פטרסבורג.

בפעילותו הציונית החל ב־1875, כאשר חגגו את יום הולדת ה־90 למשה מונטיפיורי. מאז היה קשור לרעיון ההתיישבות היהודית בארץ ישראל ונתן את חלבו ודמו לרעיון זה. לאחר פרעות הדמים ב־1881, ליווה את המהגרים היהודים עד למברג (לבוב), שם הכיר בין השאר אישים ממערב אירופה, וביניהם את מונטגיו ואוליפנט, שפעלו אף הם למען ההתיישבות בארץ ישראל. במסעו חזרה לרוסיה עצר בוורשה והשתתף בהקמה של הארגון הציוני הראשון. מאז ניסה לעשות נפשות במערב אירופה לרעיון ההתיישבות. בפריז, בתיווכם של הרב צדוק הכהן ומיכאל ארלנגר, הגיע גם לברון רוטשילד כדי לזכות לתמיכתו ברעיון ההתיישבות. בפגישתו עם הברון רוטשילד סוכם על מציאת אנשים מוכשרים בעלי כושר עבודה אשר יעלו לארץ ישראל. הרב מוהליבר מצא מספר מסוים של אנשים מתאימים והם הקימו את המושבה עקרון. כשחזר לרוסיה עבר בכל הערים הגדולות והשיג תומכים רבים לרעיון ההתיישבות. החל מ־1883 היה לרבה של ביאליסטוק ומשם התפרסם בפעילותו הציונית האינטנסיבית. בקונגרס הציוני הראשון בקאטוביץ׳, ב־1885, היה הרב מוהליבר מהדמויות המובילות. שנה לאחר מכן נסע שוב למערב, לגרמניה, לפריז וללונדון ועשה תעמולה, הפעם ביתר הצלחה, לרעיון ההתיישבות. בשנת 1887, כאשר נתגלע ריב במושבה ראשון לציון כתוצאה מאי־שביעות הרצון

של התושבים מההנהלה, פעל הרב מוהליבר כמתווך ומשכין שלום. בשנת 1889 התעוררה בעיית השמיטה שיכלה לפגוע במתיישבים. אז התעורר פולמוס בין רבני ארץ ישראל לרבני רוסיה אם צריך לשמור את השמיטה על פי חוקי התורה. לרב מוהליבר ניתנה ההזדמנות להוכיח את אצילותו ואהבתו הגדולה לעם היהודי העובד ועם כל ההחלטיות והנחישות הוא היה נגד השבתת העבודה בשנה זו. הצטרפו אליו כמה רבנים ידועים וכך הצליח להגן על המתיישבים מהלחץ והמצוקה. בקיץ 1890, ערך הרב את ביקורו הראשון בארץ הקודש בראש משלחת חשובה של חובבי ציון כדי לבדוק את מצב המושבות החדשות. בדוח על המסע הזה הוא מתאר את התרגשותו מצמיחתן המהירה של המושבות החדשות בארץ ומהחקלאות שהלכה והתבססה.

בביקור זה סייע הרב מוהליבר לייסד את המושבה רחובות וקנה בה חלקת אדמה. בשנת 1891 ניסה להשפיע בפריז על הברון הירש לתמוך בהתיישבות בארץ ישראל במקום בארגנטינה. בשנת 1894 ציינו את יום הולדתו ה־70. לרגל האירוע קנו חלקת אדמה בחדרה ונטעו עליה גן אתרוגים וקראוהו בשם 'גן שמואל'. הרכישה עלתה יותר מ־80 אלף פרנקים ורווחי מכירת האתרוגים ניתנו לטובת ההתיישבות. בשנת 1896 נכנס הרב מוהליבר בשנית לעובי הקורה בנושא העבודה בשנת השמיטה והצליח בעניין זה להשיג את תמיכת הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה. הרב שמואל מוהליבר נחשב בצדק מוחלט כגורם בעל חשיבות מכרעת בתנועה הציונית ברוסיה [...] הרב מוהליבר היה הלב שממנו הוזרם זרם החיים לתנועה הציונית.

Die Welt.

Nr. 3. I. Jahrgang.

Erscheint jeden Freitag.

Wien, 18. Juni 1897.

Redaction und Administration: Wien II., Rembrandtstraße 11.

Preise der Anzeigen: Die viermal gespaltene Petitzeile 10 kr.

Zuschriften sind nicht an einzelne Personen, sondern an die Redaction oder Administration Wien, II., Rembrandtstraße 11, zu richten.

Unfrankirte Briefe werden nicht angenommen und Manuscripte nicht zurückgesendet.

Pränumerationspreis: Für Oesterr.-Ungarn: Halbjährig 3 fl. = 6 Mk. Ganzjährig 6 fl. = 12 Mk.

Für das Ausland: Halbjährig 4 fl. = 8 Mk. Ganzjährig 8 fl. = 16 Mk.

Einzelne Nummern 15 kr.

כותרת עיתון די וולט 3 (18 ביוני 1897)

נספח 5
קטעים מהמאמר 'גדול וגיבור' – הראי"ה קוק זצ"ל[1]

[...] ומסוג **גדולי־ישראל** היה **הגאון רבי שמואל מוהליבר זצ"ל**. מפעולותיו הגדולות הידועות ומפורסמות, ומשאיפותיו ואורחות חייו האציליים שנתגלו לי עוד בימי נעורי, ושנתחוורו לי עוד יותר אחרי שנזדמן לי להיפגש אתו בשנת תר"ן בערך, במרחץ דובלין ברוסיה, עשה עלי האיש הגדול הזה רושם של **גדול־גיבור**, של רב **רב־פעלים** המושל בשני זרמים של חיים ומשקיע בכל אחד מהם את **כל** תשומת לבו, את **כל** נפשו ואת **כל** כשרונותיו. מצד אחד: רב גאון גדול מלא תורה ומעשים טובים, מחמיר על עצמו במילי דחסידותא, גם בדברים כאלה שרבים וגדולים נהגו להקל בהם; ומצד השני: נפש רעננה מלאה עוז וחיים וצופה צפיה עמוקה לתשועתם של ישראל באופן מוחשי בהיר, לגלויות ישראל שישובו, לארץ־ישראל שתשתכלל, ולהרים וגבעות, לאפיקים ולגיאיות שלה, שיהיו פורחים בכל זיום והדרם, ולהוד גבורים ותפארת קדושים שיאירו יחד על דור בנינו בארץ הצפייה והתחייה; בתוך לבו הרחב של רבי שמואל הייתה חיה תמיד ההכרה הברורה כי אנחנו כולנו חייבים לעבוד בעד שני זרמי החיים הרוחניים שלנו גם יחד, ומתוך הכרה זו היה ממשיך את העבודה החיה הקדושה הזאת, לאחד ולשלב את שני הזרמים ולמזגם יחד מתוך גבורה פנימית ומתוך ידיעה סודית כזאת אשר חוננו בה יראי ה' האמיתיים אשר עליהם נאמר: "סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם" (תהלים כה, יד).

[...] וכדי לשמור את משמרת הקודש ולתמם את שני החזיונות הגדולים: חזון הגלות וחזון הגאולה גם יחד, שמהרכבתם המזגית המתאימה תצא לנו נשמתה של התחייה הלאומית בכליל הדרה – ישמשו לנו זכרונותיהם של גאוני ישראל, אלה הגדולים־הגיבורים אנשי־השם, יחידי הסגולה, **כרבי שמואל מוהליבר** וחבריו,

1. ספר שמואל, עמ' קד–קז.

שהם־המה, מתוך מלחמות פנימיות רבות ועצומות, שהן הרבה יותר קשות וכבדות מכל מלחמה חיצונית – יצרו לנו את זיו נשמתה העדינה, החסינה והאצילה של התחיה הלאומית שלנו. ועל ידי הופעתם של פרצופי הגדולים־הגיבורים האלה אשר ברוח ממוזג בגבורה־נשמתית רבת־ערך מצאו את אבן הראשה אשר לתחיתנו הלאומית, את האבן האחת אשר עליה שבעה עינים ואשר לפניה כל הר גדול למישור – נמצא שוב את המסלול והדרך לפנינו לעבוד את עבודת ה' וישראל עמו כימי עולם וכשנים קדמוניות.[2]

2. לניתוח מאמרו של הרב קוק ראו טאו, הגדולה והגבורה.

נספח 6
הרב המנהיג – ד״ר יוסף מוהילבר[1]

ראה הקדוש ברוך הוא שצדיקים מועטין, עמד ושתלן בכל דור (בבלי יומא לח ע״ב).

וצדיקים אלה מה הם עושים? הקדוש ברוך הוא עושה להם כנפים כנשרים ושטין על המים (בבלי סנהדרין צב ע״ב).

אחד הצדיקים המועטים האלה, שהקדוש ברוך הוא עשה לו כנפיים כנשרים והוא שט על פני המים הזידונים של הגלות, כדי לחתור לחוף מבטחים בשביל עמו, היה סבי, רבי שמואל מוהילבר ז״ל, המנהיג הדגול בתקופת חיבת ציון. ראשית פעולתו על שדה תחייתנו נעוצה בתקופה שקדמה לחיבת ציון, תקופת הרבנים הגדולים רבי יהודה חי אלקלעי, רבי צבי קאלישר, רבי נתן פרידלאנד וחבריהם. עיקר פעולתו בתקופה השנייה, תקופת חיבת ציון המעשית, שבה פעל גדולות ונצורות, ואחרית פעולתו בראשית התקופה השלישית, תקופת הציונות המדינית.

רבי שמואל היה לא בלבד גאון מובהק בדורו, דור של מאורות גדולים ומזהירים ביהדות הרוסית, לא בלבד איש מופת ביראה, במוסר ובמידות, אלא אף אישיות למופת בשלמותה ובאחדותה. הייתה בו אותה תומת הלב העמוקה והטהורה, שלפי קארלייל היא משמשת סימן מובהק לכל האנשים המצטיינים במידת הגבורה העילאית. הוא היה אחד הצדיקים המועטים והבודדים, שהם מגוש אחד. מחשבתו החריפה והרגשתו הדקה, דבריו ומעשיו, הגיונותיו ורצונו התמזגו לחטיבה אחת שלמה והרמונית, ביחידות כמו בציבור, בחדרי חדרים

1. יוסף מוהילבר נכדו של הרב מוהליבר, נפטר בי״ט באדר תש״ג (1943), ונקבר בהר הזיתים. נהג לכתוב את שם משפחתו מוהילבר. המאמר פורסם ב**הצופה**, י״ח בסיוון תרצ״ח (17.6.1938), עמ׳ 5.

כמו בחוץ. האמת הייתה נר לרגלו, והוא – הסמל העתיק של עמנו: זקן מצד אחד ובחור מצד שני. זקן גם כשהיה צעיר לימים וצעיר גם כשהיה בא בימים. הרצינות הגדולה, או כפי שאני, שהתחנכתי מילדותי בביתו, זכיתי לראותה: הקדושה, שהייתה תמיד נסוכה עליו ועל מחשבתו ועל מעשהו – עשתה אותו לזקן מן הזקנים גם כשהיה צעיר; הרגש הער, הכמיהה הלוהטת לגאולה, הרצון המוצק, המרץ הכביר – עשוהו לאותו צעיר מן הצעירים גם כשהיה זקן.

שלמותו זו נבעה מאמונתו הגדולה ומביטחונו המוצק באלוהים ובעתידות עמו; אותה האמונה ואותו הביטחון שבעזרתם הציל בימי המרד בפולין מאות אחיו מתלייה; אותו הביטחון שבו מיהר בימי הפוגרומים הראשונים בקיץ תרמ״א לעזרת אחיו הנודדים בלבוב ובברודי; אותו הביטחון שלא עזבו אף לרגע, גם כשגנבו מחדרו בחוץ לארץ בשבת את כל הונו, שעלה אז לסכום גדול ולא נתן להודיע על זה בו ביום למשטרה מפני קדושת השבת; אותו הביטחון שבשמו בא אל הברון רוטשילד כדי לרכוש את נפשו לרעיון הגדול של יישוב ארץ ישראל; אותה האמונה ואותו הביטחון שבהם עלה בידו להשפיע באסיפה של גדולי חובבי ציון מרוסיה, שנתקיימה בווארשה בשנת תרנ״ב ובה ישבו כולם מדוכאים מחמת הסכנה שהייתה צפויה אז לחיבת ציון מהתנועה הארגנטינאית ומאות המיליונים במזומנים שהיו קשורים בה; אותו הביטחון שבו דרש את עיזבונו של הברון הירש לטובת יישוב ארץ ישראל; אותו הביטחון שבו כיתת את רגליו מעיר לעיר וממדינה למדינה, כדי לעשות נפשות לציון, כדי להשפיע על כל המפלגות ועל כל המעמדות, על החרדים ועל החופשים, על העשירים ועל ההמונים, על הזקנים ועל הצעירים; אותו הביטחון שבו עודד את הד״ר פינסקר כשרוחו נפלה עליו בנסיעתו לפרנקפורט ושבו חיזק אחר כך את ידי הד״ר הרצל שלא יירתע לאחוריו מפני המעצורים והמכשולים שנתקל בהם בראשית דרכו.

משלמותו זו נבעה גם סבלנותו לאחרים וגם אהבתו לצעירים. הוא, שהיה לגבי עצמו קנאי בענייני דת, מחמיר על עצמו בקלה כבחמורה, היה מתייחס בסבלנות גדולה לאחרים. הוא חיפש את

הניצוץ היהודי בלב אחיו, וכשלא מצא אותו במובן הדתי היה מתנחם כשמצאו במובן הלאומי, בתורת אהבה לעם ולארץ. הוא התייחס באהבה יתרה לנוער ושם בו את תקוותו בעבודת התחייה והגאולה. מכאן נובעת גם השקפתו על הטוב הכללי והטוב הפרטי. יכול אדם להיות צדיק גמור בגדר הפרט, במצוות שבינו לבין קונו, ואף על פי כן בגדר הכלל איננו צדיק, אם אינו דואג לעמו ולאחיו. ויכול אדם להיות רשע בגדר הפרט, במצוות שבינו לבין קונו, אף על פי כן אם לבו טוב, והוא מסור לעצמו ולאחיו, הוא נחשב בגדר הכלל לצדיק.

משלמותו זו נבעה גם שאיפתו הגדולה לאחדות, לשלום ולאחווה. אסוננו הגדול ביותר ראה במחלוקת ובפירוד הלבבות. "חֶבוּר עֲצַבִּים אֶפְרַיִם הַנַּח לוֹ" היה נוהג לומר. כשישראל עושים חבורה אחת, אפילו עובדי אלילים ביניהם, אין מידת הדין שולטת בהם.

משלמותו זו נבעה גם ענוותו בתורת הפרט ותקיפותו והכרתו העצמית כרב, כבא כוח הכלל, כמנהיג. היא התקיפות, שבה אסר יחידי מדי שבת בשבתו את המלחמה הגדולה והארוכה מבימת בית הכנסת בראדום על כל המגרעות והליקויים שמצא בקהילתו; היא התקיפות, שבה התייצב לפני הנציב העליון הגרף ברג, שיבטל את הגזרה שיצאה מלפניו על יהודי פולין; היא התקיפות של רב ומנהיג שהרגיש שמואל מונטאגיו כשבא ללוותו לבית הנתיבות בלבוב ורצה להשיב לו את הוצאות נסיעתו והרב נרתע לאחור ושאל את בעל המיליונים: "ומי יחזיר לך את הוצאות נסיעתך, אתה?" היא ההכרה העצמית של רב ומנהיג, שהתבטאה בדבריו אל הנדיב הידוע לאחר שביאר לו את העניין הגדול של יישוב ארץ ישראל ואמר לו: "באתי אליך לא לבקש כסף, אלא לרכוש את נפשך לרעיון הגדול הזה, שכל עתידות עמנו תלויים בו. ואם תשלחני ריקם מעל פניך לא אתחרט על נסיעתי אליך, כי אני את חובתי מילאתי"; היא התקיפות של רב ומנהיג, שהראה באסיפה בפטרבורג בבית הברון גינצבורג, כשהד"ר קנטור והפרופסור באקסט יצאו נגד חיבת ציון וטענו שיישוב ארץ ישראל מתנגד לרעיון המשיחי. אז קם הרב החרד ואמר להם: "זהו עניין שלי, הרב בישראל המאמין בו, ולא שלכם, שאינכם מאמינים בו".

וכשזרח בערוב ימיו שמשה של הציונות המדינית היה רבי שמואל מן הראשונים שנענו לתנועה הזאת וראה בהרצל את המנהיג שקיווה לו זה שנים רבות. הוא קיווה זה כבר (ואת רעיונו זה הביע עוד כחצי יובל שנים לפני הציונות) ליום שבו יקום לנו אחד מגדולי אחינו במערב אירופה שיוציא את תנועתנו למרחב ויעמידנה על הבמה העולמית. ושמח המנהיג הישיש לראות לעת זקנתו תקוותו זו מתגשמת. ולא לחינם קראהו הד"ר הרצל בשם "הציוני המדיני הראשון".

כשהשלים רבי שמואל את עבודתו ביישוב ארץ ישראל תמו ונשלמו גם חייו. בלילה האחרון עבר על המכתבים בענייני הציונות וחתם על החוזר בדבר "אוצר ההתיישבות ליהודים", ובחתימתו זו נחתמה גם פרשת חייו. אולם מעשיו הכבירים על שדה תחיית עמנו וארצנו חיים וקיימים והולכים ומתגברים. הבניין, שהוא הניח לו את היסוד, הולך ונבנה. וזכרו של הרב המנהיג, שהיה במידה מרובה יוצר התנועה של חיבת ציון המעשית, לא יסוף מקרב עמו השב לארצו, ולנצח יהיה חרות בספר דברי הימים של תחייתנו הלאומית.

נשיא המדינה
رئيس الدولة
THE PRESIDENT

ירושלים, כ״ח באלול תשפ״ג
14 בספטמבר 2023

לכבוד
אחיעזר ארקין
מוזיאון הרב מוהליבר, "ציוני דרך"
מזכרת בתיה

שלום וברכה,

אני מודה לך, מקרב לב, על הדברים המעניינים והחשובים ששלחת לעיוני, המאירים את דמותו המיוחדת של הרב שמואל מוהליבר זצ״ל, מאבות הציונות הרוחנית והדתית.

מצאתי עניין רב בדברי ההספד של סב־סבי, הרב הרצוג זצ״ל, שנשא בבית הכנסת "ישורון" במלאת ארבעים שנים לפטירת הרב מוהליבר. הדברים מאלפים ומשמעותיים, ומלמדים על מקומו החשוב של הרב מוהליבר בדברי ימי הציונות ובחבניית רעיונותיה, המיוסדים על מקורותינו ; וכפי שאמר עליו סבי, הוא "היה מאלה שהלכו לפני האומה, לסלול את הדרך לפניה".

תודה לך גם על העברתו לעיוני של הספר החשוב "ברית האהבה והשלום", המאגד את כתבי הרב מוהליבר שנותרו בידינו, ושופך אור בהיר וחשוב על דמותו ומשנתו. ראוי הרב מוהליבר, מאין כמוהו, כי מורשתו, כתביו, רעיונותיו ותרומתו לתנועה הציונית יונחלו לרבים.

אני מחזק את ידיך בפועלך ובפועלכם החשוב, המתקיים במסגרת מרכז הסיור והלימוד "ציוני דרך".

בהצלחה רבה, שנה טובה ומבורכת, כתיבה וחתימה טובה.

בברכת,

יצחק הרצוג
נשיא המדינה

אז לא יאמרו בגויים כי חיים אנו
על חשבון אחרים למצוץ את דמם וזיעתם

מה הסיבה שרמותו של הרב שמואל מוהליבר כמעט הודחקה מהזיכרון הלאומי

רות בקי קולודני

הרב שמואל מוהליבר, ברית האחבה והשלום — כתבים על ציונות, חינוך, מחשבה וחברה, עריכת אברהם מוניץ, מבוא: אחיעזר איזק, תרגמו מגרמנית ריבי־ניב הידר, 2024, 432 עמודים

תרבות שלמות "תורת ברזל" ראה אור הספר "ברית אחבה ושלום" וכו כתבים של הרב שמואל מוהליבר שנאספו מתוך ארבעה, ציוני תמאה ה־19 ומחקרים יושנים. העורך אברהם מוניץ, פסיכולוג קליני במקצועו, כיכל את העתקת הראשון בכתליהם ברבעים עזה.

למרות שרבה היתה השפעתו של הרב מוהליבר על בני־דורו והדורות הבאים, דמר חו בפועם הדרושה מהראיונות הלאומי משום שייצג שני תחומים מנוגדים: הוא היה רב ושמש הלכה בקהילה חשובות וגם מנהיגה הבולטים של תנועת "חיבת ציון". הוא היה בין הרבנים האורתודוקסים הידודים שתגי בו בחגיגה הציונית, ומצד אחר השפיע על מנהיגים חילונים למנף פנייה בדת ועל אנשי הברון הירש שיהיו לעליית יהודים לארץ בפתים לארגנטינה.

הספר "ברית האחבה והשלום" ראה אור מביוזן שרוב מכתבי של מוהליבר אברה. בפ עם הראשונה (1899) נאלץ לשרתם בעקבות חלישה לשלטון הדיסי שאסר על פעילות לאומית של ציונים. לבתו בבראלסטוין הנ"ע בראשון לילה אור מפעילי "חיבת ציון". הגיה נחשבו, "חיבה השלכנו הבילות חבי לות מכתבים וכתבים הנוגעים לחיבת ציון את חתבר המוסך לאפיית הלה לשכה. לבי התפקיד והבדיק בקרבי לפראשי אחיות השי רחות בן הביה הבוער באש, אחיות שהוח בתן חשוד יקר לתלולות תנועת התציה בראי שית יצירתו! (עמ' 449 בפעם השניה (1906) הכתבים שהפעכרו לאחר מות והיבה כבר לדפוס הישמרו בעת הפרעות בבראלסוק.

הרב שמואל מוהליבר הוקף במכתבי לה תנועה מארחות הרב הגלות. לא לוקות את הנוירים, הלרכוש מקצוע, ללמוד את שפות העמים, להתגייס לצבא הדיסי ולא להסי תמה, כי בלי חוכות לא תהיינה גם זכויות. תמבוא, הנמשך עליוני כשלים שפר, בכי תב בידי אחיעזר איזק מהמרתשה למרשם הציונות "ציוני הדך" במוסדת בתיה, בין לאחר הראשונים. לאחר המבוא הכולל בפסחים רבים מפרט העורך אברהם מוניץ את רעיונותיו של מוהליבר לפי נושאיהם: "הדאה החשובלה", "העשמה והעשאה", "היחס לנויים", "ציוני תינות ותרבות" ועוד.

בפרק "אישי האהב" מוהליבר מדגיש את חשיבותה של עבודת כפיים "מדוע זה מאזר בני עמנו בכל מלאכות יהי אבותינו הראשי נים הן שבדי אדמה ויהי אצן, מנהלי חכמי התלמוד ויל הוי בעלי מלאכות שונות, וכל זה לא האפיל על היחי שלהם, ונהפוך הוא, כי על הקמתה הדבה נתשמר מדת הלב ומצי חת הנפש. ויק אנחנו בלימה תבמה את פניהו

הרב שמואל מוהליבר

ללמד את בניהו אומנות... והא חז"ל אמרו "גדול הבזה מיניע כפיו יותר מירא שמים" (עמ' 171).

דרישה זו לא היתה טכנית מאליה ולכן הוד עליה שוב ושוב והביא נימוקים נוספים "כי כאשר יהיה בנו חלק גדול של עובי די אדמה, אז לא יאמרו בגויים כי חיים אנו על חשבון אחרים למצוץ את דמם וזיעתם" (עמ' 311). רעיון עבודת האדמה היה חשוב למוהליבר מבעודיו. הוא גרל בחזה כפרית וגם לאחר שהתמסדר לרב והתפרנס מעיסק של משתן ולא עשה את הרבנות קרדום לחפר בו.

הרב נכנס לרעיון "ישוב הארץ ב־1875, במלאות תשעים שנה לנשמה מנדלסזוהן, ומאז היה רעיון זה לברכו חיו, תחילה נפגש עם הברון רוטשילד בפאריס, ואחר שידע כי רבים חשנים בעניני כספים הבין שאלת "כספי" מה בבחר משה רבנו שחיה כבד פה וכי בר לשון, להיות רועם ומנהיגם של ישראל, להתגאים מארץ מצרים ולהוליכם לארץ יש ראלי? חיי מעמד מנהיג מדיני היה עליו להיות בדיבריים עם מלך מצרים, עם שרי הממלכה, אחר התגאים הסבריהים בתנועה מדיניה תוא להיות בעל לשון, להשפיע בכוח הדיבור" (עמ' 111). כשהברון שהבעת פניו של הבין שהמלה היתה מסרת התרכמה מעט, המשיך ואמר שגם במשפחתו שלו מהוסמך המהפכה בי משהבו לחזק את נשמת העם האמולל שיו ליעזר בו חיים חרשים, לעזרת שוח הכרחי, כהשפך לאחותה פניהם המכים הברון לסיוע בהחמת הישוב אם "יסרתו עבודי אדמה שנתי מצדות שיקעתו בה חיים עצמאיים של עבדות אדמה ולא יפשיכו לעשק בפרנסת אחיו".

לאחר בריקות חושיים מתו הרב האבוקי עשרה עובדי אדמה שנהיו מהעיירה סבלונובה בפלך וולהין וביקש לב אחד הפר בות הדסיה־האפיאלית, ובחתם אחם הסכם על אופן הפיוע, וכחיות־הם וחובותיהם. כך הוקמה (1883) מושבת הברון הראשונה עקרון, שלוי מים וחולף שנה ל"מושבת בתיה" עליים אמו של הברון. הארבים עברו בהסכם לפי חוק קשיי התלאכתיות והבראשיתיות, תני רו סוני קרקע והכשרת בתם, ירעי להתמדר בקשיי האקלים, הקפידו לשמור תורה ומצות והחלו לשתוח את האחד לשרת שהוא שהוה ומחלית מסכרות מנדרים מחולין.

איכרי המושבות שהקימו באיץ בשנות השמונים והתשעים של המאה ה־19 סבי לו מהגבלות הכפיות העיתמאני, ממחסור קרות ומכסכוסים עם עיבודי הארץ. כמו כן שררה מהיות ביום לבין תמי הישוב הישן שראשיתנו שאינם שומרי מצוות בהלכה. המצב החמיר בראשית 1889, כשעמדה לחול שנת השמיטה הראשונה. רבני הישוב הישן טענו שיש להמסיק לעבד את האדמה במשך שנת השמיטה במצוות בתורה, אך האיכרים חשמו שאם יעשו כך כל עמלם עד אז יירד למטן והמפעל העיוני יתמוטט.

הרב מוהליבר הבין זאת. בילולתו במשק הלכה והבטאה בפתרון בין יתני התור העבודה בשמיטה שקבע כי אפשר למכר את האדמה לנכרי למשך שנה לנוכרי הנמכר ימשיך לעבוד, שחרי חוכת השמיטה מושלת רק על יהודים. מוהליבר גם חתם על ההיתר כי ראה בו פיקוח נפש של ממש, שחוי אחרי אלפי שנות תלות לזרים שנאמרים בארץ שתשמחה לאבדתו.

רוב המושבות סעלה עליהי ההיתר, אך חזקה איכרי מכרית בתיה, שאותם בחר אחרי אחד, התנגדו והמשיכו לעבד את האדמה בשי נת השמיטה. רבני ירושלים חיזקו אותם והם המשיכו להתעקש. מוהליבר ניסה שב ושוב להשפיע עליהם שיקבלו את ההיתר אך ללא הצלחה, והברון האשים אותם בעצלות ואחזו בדשת אמונים "אבי כתב לרב מוהליבר, מה עושה הרב הזה אפילו טלה אחת אינו משיג לי... האם רב שמואל עושה משהו בשבי הזה כלומר הוא האשם בכל, כי לפי בקשתו עשיתי את הכל. הוא לא אימר כלומר" (עמ' 11, מתוך "המעיין", כרך ל"ג, גליון ג' שנת תשכ"ב, אחר מכתבות הספר).

מוהליבר לא אמר כלום כי לא רצה להיי סלים את המהלוקת ולגרוח אותה לגבהים תרשים. הוא ידע שאם ישיב ידיך בעמי של הברון על תושבי מושבות בתיה הכעס יחת עליהי ולהשים אסון על הישוב כולו. מוהליבר לא חשב על עצמו אלא על גורל המושבות. פרשת היתר המכירה היא אחת הסבות שרשתו מהשיחה הציונית, אך לא היחידה.

תוך כדי קריאת הספר שאלתי מדיעי רשותי אינה יי יודעה בציבור בארץ, לפי רות שקיים "ישוב אחר על־שכן, הקיבוץ "גן שמואל". אברהם מוניץ, שעיין את הספר "ברית האחבה והשלום", הסביר שאחת הסי בות היא שרבי בחבי של מוהליבר אברי הלכן נרחק לגמי לקשת רשותו של הרב קוק. הפי רוץ יחסי גולדשטיין, חיקר "חיבת ציון" שכי תב מספר ספרים על התנועה, אמר שבגודל הרב מוהליבר קיים פרדוקס. רב המסמיכים ל"חיבת ציון" היה הרב־אדמו"ר־חסקפים רעי שר את כשל המשערי של הרב, אך בתנועת התנועה עלו המסכלים הרולנים פרנסקר לילינבלום, ולא מוהליבר, למרות מעילותו הציונית, והמשמעויות המשפטיות.

הרצל כינה את מוהליבר "ציוני המדי ני הראשון" ו"הלב שמכוו החיים ודם החיים לתנועה הציונית". הרצל אף שבח אליו לפי עיל אצל ראשי קהילות לרכוש מניות לחוך מת "בנק ארצי התישבות" שכונתו לסייע לעי לשכות הראשונות. מוהליבר עשה את תחבירו שתוציא נחשב לצחאתו הרוחנית. "עבודה רבה לפנינו, עלינו לבנות ולעבוד בלי לאות הבלי הרף, עלינו לעבוד שכם אחד בלי פירוד, באחבה נאמונה והבירות שלמה".

הספר "ברית האחבה והשלום" ראוי אף לפי כי בוודאי, לקראת שנת המאה־ים לפילולתו של הרב שמואל מוהליבר ביום 1824, ויתפרסם שמחבירי "על ציונות, חינוך מחשבה וחברה" ולחוגגיים גם כיום.